

ตำนานเมืองต้น

...ยังมีพญาสองต้นพี่น้อง ต้นพี่ชื่อว่า พญาจ้างเผือก ต้นน้องชื่อว่า พญาเล็ก พญาทั้งสองคนพี่น้องได้เดินทางมาจากเมืองเชียงใหม่ ลงมาตั้งเมืองต้นนันทบุรี ในปี กาบเสด็จจุลศักราช 804 ปีจอ จัตวาศก พ.ศ.1985 เดือน 6 เหนือเบ็ง เมืองวันพุทธร ไตเต้า ยามแตรจักใกล้เที่ยง พระจันทร์จระณียุติ เสด็จเข้าเตียวเตียมหนักชดฤกษ์ตัวที่ 1 จื่อปัสสะปรากฏในกรกฎาวชิ พญาทั้งสองต้นพี่น้องได้มาตั้งเมืองต้นนันทบุรี (ผู้เขียนเข้าใจว่าเมืองต้นมีมาก่อนหน้านั้น พญาทั้งสองเพียงแต่เข้ามาตีเอาเมือง ต้นอยู่ในการปกครอง) ตอนนั้นพญาจ้างเผือกต้นพี่อายุได้ 37 ปี พญาเล็กต้นน้องอายุได้

รูปปั้นช้างเผือก ใน “ดงหอ” เมือง

35 ปี พญาจ้างเผือกต้นพี่กินเมืองได้ 9 ปี แล้วจึงจักได้ตั้งบ้านแบ่งเมืองลงไปตราบต่อเต้าถึง ฟอนฟ้า นาหง สะหลง แม่ระมด หินลาด อมวบ นาไฮ ท่ากอง หนองแสง ดินแดง บ้านปอก บ้านหมาก ผาลาด และวังคำถึงจุลศักราช 819 ปีฉลู นพศก พ.ศ.2000 ไปมังจา (พม่า) ก็เข้ามารบกับพญาจ้างเผือกและพญาเล็กได้ 5 วัน ไปมังจาก็แตกตื่นทัพไปทางผาสิงห์ หินผิง หนทางลากอาม็อก (ปืนใหญ่) พญาเล็กต้นน้องก็ไล่ตวยไปถึงเด่นกระต่าย แล้วพญาเล็กก็ปักปือกคืนมาถึงเมืองถึงจุลศักราช 894 ปีมะโรง จัตวาศก พ.ศ.2057 พญาจ้างเผือกต้นพี่ก็จัตตายไป ถึงจุลศักราช 898 ปีวอก อัฐศก พ.ศ.2079 พญาเล็กต้นน้องจึงจักได้กินเมืองแทนแถมนานได้ 11 ปี แล้วก็ได้รบกับไปหัวขาว ช่วยเจ้าคง เจ้าเมย ได้เดือน 1 แล้วก็ปักปือกคืนมาถึงเมือง ถึงจุลศักราช 960 ปีจอ สัมฤทธิศก พ.ศ.2141 พญาเล็กก็จัตตายไป ถึงจุลศักราช 961 ปีกุน เอกศก พ.ศ.2142 พญาอาทิตย์ตราข ต้นเป็นลูกแห่งพญาจ้างเผือก ก็กินเมืองแทนแถม ถึงจุลศักราช 962 ปีชวด เอกศก พ.ศ.2143 ไปจิงมิงต่อ ก็เข้ามารบกับพญาอาทิตย์ตราข พญาอาทิตย์ตราขก็ไล่ตวยไปถึงต้นดอยผาเวียง แล้วฆ่าลูกน้องไปจิงมิงต่อตาย 3 คน แล้วพญาอาทิตย์ตราขก็ปักปือกคืนมาสู่เมือง ถึงจุลศักราช 967 ปีมะเส็ง สัปตศก พ.ศ.2148 พญาอาทิตย์ตราขก็มาโอบลาดสร้างพระเจดีย์ธาตุเจ้าดอยนางนอ บัจจุบันคือ วัดจอมแจ้ง ถึงจุลศักราช 1028 ปีมะเมีย อัฐศก พ.ศ.2209 พญาอาทิตย์ตราขก็จัตตายไป ถึงจุลศักราช 1031 ปีระกา เอกศก พ.ศ.2212 พญาอุทุมมราช ผู้เป็นน้องของพญาอาทิตย์ตราขก็กินเมืองแทนแถมได้ 5 ปี ไปมาคำจันทร์ ก็เข้ามารบกับพญาอุทุมมราชได้ 5 วัน ถึงวันถ้วน 6 ไปมาคำจันทร์ก็แตกตื่นทัพไปทางเสลี่ยม บ้านสา พญาอุทุมมราชก็ไล่ตวยไปถึงหนองสี่ร้อย เต้นน้อย เต้นหลวง ขึ้นไปทางมิดกาน้อย บ้านร้อย ไปมาคำจันทร์ก็แตกตื่นทัพหนีลงไปทางมิดกาหลวง พญาอุทุมมราชก็ปักปือกคืนมาถึงเมือง ถึงจุลศักราช 1113 ปีมะแม ตรีศก พ.ศ.2294 พญาอุทุมมราชก็จัตตายไป ถึงจุลศักราช 1115 ปีระกา เบญจศก พ.ศ.2296 พญาอนันตราขผู้เป็นลูกของพระเล็ก ก็กินเมืองแทนแถม ถึงจุลศักราช 1118 ปีชวด อัฐศก พ.ศ.2299

พญานันตราข ก็มารีร้งสร้างแบ่งยังกำแพงแวดพระธาตุเจ้า ยังดอยนางนอ ต่อมาบ้านเมืองจักกักรุ่งเรืองไป ปายหน้าในพื้นเมืองต้น คนทั้งหลายจักอยู่ดีกินดี มีความสุขหาอันตรายไม่ได้ชู้ผู้จคน ลูกไม้ ต้นข้าวทั้งหลายจักดี ต่อเต้าตราบถึงภัทร์กับนี้...²³

2. โหล่งม่อนจอง

เราอาจแบ่งพื้นที่โหล่งม่อนจอง ออกจากพื้นที่โหล่งเมืองต้น โดยอาศัยสันตอย ณ บ้านท่าข้ามกลาง ซึ่งมีความสูงอยู่ที่ 444 เมตร และใช้น้ำแม่ต้นเป็นเส้นแบ่ง โหล่งม่อนจองมีพื้นที่ราบชื่อว่า **ทุ่งหลวงม่อนจอง** พื้นที่ประมาณ 150 ไร่ เป็นที่ราบลาดลงจากทิศตะวันออกสู่แม่น้ำแม่ต้น หมู่บ้านที่ใช้ทุ่งหลวงม่อนจอง ได้แก่ บ้านป่าคา บ้านสันตันม่วง และบ้านห้วยน้ำขาว ทุ่งหลวงม่อนจองรับน้ำจากห้วยนา และน้ำห้วยสาขาแม่น้ำแม่ต้น ปลูกข้าวนาปีในช่วงเดือนกรกฎาคม และเก็บเกี่ยวในเดือนตุลาคม ซึ่งเป็นช่วงฤดูฝนที่มีน้ำพอเพียง ข้าวที่นิยมปลูกเป็นพันธุ์พื้นเมือง ได้แก่ ข้าวเหนยนอง ข้าวแพร่ ข้าวดำ ข้าวแดง ปัจจุบันจำนวนผู้ปลูกลดน้อยลง เนื่องจากได้ปริมาณผลผลิตน้อยเมื่อเทียบกับข้าว กข.²⁴ หรือข้าวเหนียว สันป่าตอง หลังจากเก็บเกี่ยวแล้วเสร็จ ชาวนาจะปลูกถั่วเหลือง แตงกวา มะเขือเทศ กระหล่ำปลี ในการทำสวนเลี้ยงข้าวบ้านใช้วิธีสูบน้ำบาดาลขึ้นมาใช้ ผลผลิตที่สำคัญของโหล่งคือ ข้าว ถั่วเหลือง มะเขือเทศ เป็นต้น นอกจากการทำเกษตรแล้ว ยังมีการเลี้ยงวัวด้วย

ชาวบ้านนิยมเลี้ยงวัวกันมาก เพราะถือว่าเป็นการออม เมื่อมีรายได้เพิ่มขึ้นก็นำไปซื้อวัวมาเลี้ยง เพื่อให้ลูกลูกออกหลาน แทนการออมเงินในธนาคาร

เมืองตืน

เมืองตืนตั้งอยู่บนที่สูง ล้อมรอบด้วยภูเขาสูง ดอยม่อนจองเป็นยอดเขาที่สูงที่สุด สูงประมาณ 1,929 เมตร จากระดับน้ำทะเล

ระบบเศรษฐกิจโคลงเมืองตืน

วัวและควาย : วิธีการสะสมทุนของชาวนาเมืองตืน

พื้นที่เมืองตืนนั้นมีการเลี้ยงวัวควายมากพื้นที่หนึ่ง โดยเฉพาะวัวมีการนิยมเลี้ยงมากที่สุด เนื่องจากความได้เปรียบในสภาพภูมิประเทศ ทำให้สามารถเลี้ยงวัวได้ในพื้นที่ที่ไม่จำกัด ทั้งในฤดูร้อนและฤดูฝน ในปี พ.ศ. 2548 มีควาย 919 ตัว วัว 4,142 ตัว²⁵ ชาวบ้านเมืองตืนเมื่อมีเงินจากการขายผลผลิตจะนิยมซื้อวัวควายมาเลี้ยง วัวที่ชาวบ้าน เลี้ยงส่วนมากเป็นวัวพันธุ์พื้นเมือง เนื่องจากเป็นวัวที่ทนต่อโรค และปรับตัวเข้ากับสภาพแวดล้อมได้เป็นอย่างดี

การเลี้ยงวัวปล่อยของชาวบ้าน เป็นการเลี้ยงตามธรรมชาติ คือเมื่อถึงฤดูร้อนพื้นที่การเกษตรว่างจากการเพาะปลูก ชาวบ้านจะต้อนวัวให้มาหากินในนา โดยเก็บฟางข้าวจากการทำนาในฤดูกาลที่ผ่านมาเป็นอาหารให้แก่วัว ส่วนในช่วงฤดูฝนถึงเวลาเพาะปลูก ชาวบ้านจะต้อนวัวขึ้นบนพื้นที่สูง เช่น ห้วยแม่สาว ดอยแม่ตืนน้อย เขิงดอยม่อนจอง ดอยหลวง ดอยชิบูคี ดอยแม่ตืนเหนือ ดอยห้วยนา ดอยห้วยหม้อ และพื้นที่ห้วยต่างๆ เพื่อให้วัวเข้าไปหากินเองในป่า ส่วนที่นาก็ใช้ทำนา การดูแลวัวของชาวบ้านนั้น เมื่อปล่อยเข้าป่าไปแล้วชาวบ้านจะเดินทางเข้าไปดูทุก 15 วัน หรือ 1 เดือน

ตลาดวัวที่สำคัญ ได้แก่ “กาดจัวสันป่าตอง” (กาดเสาร์) และ “กาดนัดเวียงหนองล่อง” (กาดดีด) การขายวัวนั้น ส่วนมากชาวบ้านขายเฉพาะวัวตัวผู้ วัวตัวเมียจะเก็บไว้เพื่อทำการขยายพันธุ์ ราคาขายขึ้นกับขนาดของวัว ในปีพ.ศ.2549 วัวขนาดเล็กราคาตัวละ 3,000-4,000 บาท วัวตัวโตราคาตัวละ 6,000-10,000 บาท และขึ้นกับความสมบูรณ์และรูปร่างลักษณะของวัวด้วย ช่วงที่การซื้อขายวัวคึกคักคือ ช่วงที่เกี่ยวข้าวแล้วเสร็จประมาณเดือนเกี๋ยง (ตุลาคม) เดือนยี่ (พฤศจิกายน) ช่วงนี้วัวจะขายได้ราคาดี

ดาวลอย : เหล้าเมืองต้น สองโหล่งหนึ่งผลิตกันท์

ชาวบ้านหลวงกำลังต้มเหล้า สินค้าที่มีชื่อเสียง
ของเมืองต้น ดาวลอยเมืองต้นเป็นที่นิยมมาก
ของคอสุรา ในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตอนล่าง

เหล้าดาวลอยเมืองต้น

สุราที่กลั่นออกมา 3 ขวดแรก เมื่อต้มแล้วจะ
มีอาการเมาเห็นดาวเห็นเดือน จึงเรียกว่า
"ดาวลอย"

ในพื้นที่แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตอนล่าง เหล้าดาวลอยเมืองต้น
เป็นเหล้าลือชื่อ เรียกกันว่า ดาวลอยเมืองต้น เหตุที่เรียกสุรากลั่น
พื้นบ้าน หรือเหล้าชาวว่า ดาวลอย เนื่องจากดาวลอยเป็นเหล้าที่
กลั่นออกมาจากเตาต้มเหล้า 3 ขวดแรก ซึ่งเหล้าที่กลั่นออกมาใน
ตอนต้นนี้มีความแรงของดีกรีที่สูง จึงเปรียบให้ฟังว่า เมื่อต้มเหล้า
ดาวลอยแล้ว จะมีอาการเมาเห็นดาวเห็นเดือน จึงเรียกเหล้าชนิดนี้ว่า
"ดาวลอย" เมืองต้นนิยมการทำสุรากลั่นโดยเฉพาะในช่วงที่มีเทศกาล
เช่น งานปอยหลวง ปอยข้าวสัง งานปีใหม่เมือง งานฉลองต่างๆ หมู่บ้าน
ที่มีการทำสุรากลั่น พบว่ามีเกือบทุกหมู่บ้านในเมืองต้น ได้แก่ บ้านหลวง
บ้านใหม่ บ้านดอย บ้านห้วยดินหม้อ บ้านโป่ง บ้านห้วยน้ำขาว บ้าน
โห่งกูขาว ฯลฯ

สุราที่กลั่นจากเมืองต้นนี้ทำโดยฝีมือคนเมือง และชาวกะเหรี่ยง
ข้าวที่ใช้ทำสุรากลั่นนั้นปัจจุบันต้องสั่งข้าวเหนียวมาจาก โหล่งฮอด
และโหล่งอมก้อย เพราะข้าวในพื้นที่ไม่เพียงพอ ข้าว 1 กระสอบ
สามารถผลิตสุรากลั่นได้ 50 ขวด ราคาขายสุราต่างๆ นั้น ดาวลอย
ราคาขวดละ 35 บาท หรือประมาณ 3 ขวด 100 บาท ถ้าเป็นเหล้า
หัวน้ำใส ขวดละ 20 บาท ภายหลังข้าวขึ้นราคา จึงต้องปรับราคา
ขายสุรากลั่นกันใหม่ ส่วน "เหล้าขวด" นั้น ขายราคา 7 ขวด 100
บาท ปัจจุบันยังมีการใช้หน่วยวัดของสุราแบบโบราณคือ เมื่อมีการ
ค้าขาย จะเรียกเหล้าเป็น "หมื่น" กับ "แสน" "หมื่นหนึ่ง" ก็คือ เหล้า
10 ขวด "แสนหนึ่ง" ก็คือ เหล้า 100 ขวด

ปัจจุบันชาวบ้านสามารถทำสุรากลั่นต่อไปได้อย่างถูกกฎหมาย
แต่รัฐห้ามมีการนำสุรากลั่นออกนอกพื้นที่เมืองต้น จึงทำให้ตลาดสุรา
กลั่นส่วนมากกระจายอยู่แค่พื้นที่โหล่งเมืองต้น บางครั้งพบว่ามีการ
นำสุรากลั่นไปนอกพื้นที่บ้าง เนื่องจากราคาที่ย่อมเยาและดีกรีที่
ถูกค่อนเอง โดยมีชาวมูเซอและชาวกะเหรี่ยงเป็นลูกค้าที่สำคัญใน
การบริโภคสุรากลั่น ไม่แพ้คนเมืองในพื้นที่

เครื่องมือทางสังคมของโหล่งเมืองต้น

1. วัดจอมแจ้ง : วัดหลวงโหล่งเมืองต้น

วัดจอมแจ้ง (วัดหลวง) ตั้งอยู่บนดอยนางน่อง เป็นวัดสำคัญคู่เมืองต้น มีประวัติความเป็นมายาวนาน ตั้งแต่สมัยราชวงศ์ของพญาข้างเผือก ภายในวัดหลวง เมืองต้นมี **พระเจ้าทันใจ** เป็นพระเก่าแก่ของเมือง มีเรื่องเล่าว่า ชาวบ้านออกไปล่าสัตว์แล้วพบองค์ พระเจ้าทันใจประดิษฐานอยู่ในถ้ำ จึงได้นิมนต์ไป ประทับที่วัดจอมแจ้ง ชาวบ้านนับถือพระเจ้าทันใจมาก สมัยก่อนหากฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ชาวบ้าน จะอัญเชิญพระเจ้าทันใจแห่เวียนรอบหมู่บ้าน และนำ ใบมะรุมาเสียบที่ฐานองค์พระ เชื่อกันว่าจะทำให้ฝน ตก แต่ถ้าฝนตกติดต่อกันนานเกินไป ชาวบ้านก็จะ นำเอาใบต้นลมแล้ง (ต้นราชพฤกษ์) มาเสียบที่ฐาน ขององค์พระเจ้าทันใจ เชื่อว่า ฝนจะหยุดตก

ในเดือน 9 เหนือ ขึ้น 15 ค่ำ ศรัทธาสาธุชน จะจัดงานประเพณีสงฆ์น้ำพระธาตุจอมแจ้งเป็นประจำทุกปี ชาวบ้านเมืองต้น ทุกหมู่บ้าน ทั้งชาว กะเหรี่ยงและคนเมืองจะมาร่วมงาน วัดจอมแจ้ง จึง เป็นศูนย์รวม หรือแกนโยงยึดความศรัทธาของผู้คน ในเมืองต้นเข้าด้วยกัน โดยอาศัยคติความเชื่อเรื่อง พระธาตุ

แห่ลูกแก้วบวชนเณร เมืองต้น

พระธาตุออกแอ่ว

เจดีย์ธาตุวัดจอมแจ้ง มีตำนานเล่าว่า ในวันขึ้น 15 ค่ำ พระธาตุวัดจอมแจ้งจะออกไปแอ่วที่พระธาตุแก่งสร้อย ที่เมืองสร้อยศรีสุข เมืองในตำนานอีกแห่งหนึ่งที่ปัจจุบันจมอยู่ใต้น้ำหลังเขื่อนภูมิพล ชาวบ้านเรียกว่า "พระธาตุออกแอ่ว"

ซุ้มโขงวัดจอมแจ้ง

หลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่สำคัญของเมืองดั้น ที่บ่งบอกว่าเมืองดั้นเป็นเมืองเก่าแก่

นอกจากนี้ยังมีตำนานที่เชื่อมร้อยพื้นที่เมืองสำคัญในประวัติศาสตร์สองเมืองเข้าด้วยกัน คือ เมืองดั้น และเมืองสร้อยศรีสุข แห่งโหล่งฮอด (ปัจจุบันเมืองสร้อยศรีสุขจมอยู่ใต้อ่างเก็บน้ำทะเลสาบดอยเต่า) ผ่านตำนาน พระธาตุออกแอ่ว ซึ่งตำนานเล่าว่า "เมื่อถึงวันศีลใหญ่ องค์พระธาตุวัดจอมแจ้งจะเสด็จไปเที่ยว ณ พระธาตุเมืองสร้อย" ตำนานนี้แม้เป็นเพียงการบอกเล่าจากชาวบ้าน แต่เป็นการสะท้อนความเชื่อมโยงของพื้นที่เมืองโบราณทั้งสองเมืองนี้เข้าด้วยกัน ผ่านประวัติศาสตร์ความเจริญของเมืองที่อาจอยู่ในยุคเดียวกัน มีความสัมพันธ์ติดต่อแลกเปลี่ยนสินค้า จนสามารถนำเอาคติความเชื่อเรื่องพระธาตุมาเป็นแกนสำคัญในการเชื่อมร้อยเมืองทั้งสองเข้าด้วยกันได้สำเร็จ

2. พญาช้างเผือก : ฝึควบเมืองเมืองดั้น

ทางทิศตะวันออกของบ้านหลวงเป็นที่ตั้งของ "ดงหลวง" ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นที่สถิตของพญาช้างเผือกผู้สร้างเมืองดั้น ดงหลวงจึงถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของเมือง พญาช้างเผือกนอกจากจะอยู่ในฐานะ "ผีเมือง" ของเมืองดั้นแล้ว ต่อมายังเรียกชื่อซ้อนลงไปว่า "ฝึควบเมือง" เป็น ฝึคนหลวง (ผีใหญ่) ที่ดูแลเมืองดั้นทั้งเมือง เป็นใหญ่เหนือผีอื่นๆ ที่เป็นที่นับถือของกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ การเลี้ยงผีเมืองดั้น ชาวบ้านเรียกว่าการ "เลี้ยงเมือง" ในหนึ่งปีจะทำการเลี้ยง 2 ครั้ง คือ เดือน 4 และเดือน 9 ที่ดงหลวง หมู่บ้านที่มาร่วมพิธีกรรมเลี้ยงผีเมือง เช่น บ้านหลวง บ้านโฮ้ง บ้านสันตันปิน บ้านห้วยหล่อดุก บ้าน

"ตั้งขาว" ผู้นำทางพิธีกรรมในการเลี้ยงผีเมืองเมืองดั้น

ใหม่ บ้านดอย ต่อมาเมื่อขัดแย้งบางอย่างที่ตกลงกันไม่ได้ บ้านใหม่ จึงขอแบ่งผีเมืองไปไว้ ณ ดงหลวง ของหมู่บ้าน เมืองต้นจึงมีดงหลวง 2 แห่ง

ในการเลี้ยงผีเมือง **ตั้งข้าว** จะเป็นผู้นำด้านพิธีกรรม โดยจะบอกกล่าวผ่าน “**ล่ำม**” ไปยังหมู่บ้านต่างๆ ชาวบ้านก็จะเก็บเงินกันหลังคาเรือนละ 10-20 บาท นัยหนึ่งของผีเมืองนอกเหนือจากเป็นผีใหญ่ที่คอยดูแลชาวเมืองแล้ว ผีเมืองยังเป็นแกนโยงยึดของเมือง ที่สามารถเชื่อมร้อยผู้คนในเมืองต้น ผ่านความเชื่อเรื่อง **เมือง เสาหลักเมือง ผีเมือง** ซึ่งเป็นความเชื่อของการตั้งเมืองตามคติของชนชาติไท การ **เลี้ยงเมือง** หรือพิธีกรรมเลี้ยงผีเมืองจึงเป็นการประกาศ และสถาปนา เน้นความมียู่ที่ว่า สมาชิกทุกคนในเมืองต้นไม่ว่าชาติพันธุ์ใด ล้วนแต่อยู่ภายใต้ความยอมรับนับถือ “ผีเมือง” ว่ามีอยู่ และเป็นใหญ่ในเมืองเหนือผีทั้งหลาย ประเด็นการยอมรับเรื่อง “ผีควบเมือง” นี้ พบในเมืองต้น เมืองลี อมก๋อย ซึ่งล้วนแต่มีหลายชาติพันธุ์มาอยู่รวมกัน ในโหล่งหรือเมืองอื่นๆ พบว่ามีการใช้ความเชื่อเรื่องผีควบเมืองเช่นกัน เช่นที่แม่แจ่ม ซึ่งมีกลุ่มชาติพันธุ์รวมกันอยู่มาก

ปัจจุบัน มีการสร้างรูปปั้นช้างเผือกไว้ทั้งสองดงหลวง ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนพญาช้างเผือกผู้เป็นผีเมืองเมืองต้น ณ บริเวณดงหลวง เป็นการสะท้อนความเชื่อของชาวบ้านที่มีการผลิตซ้ำความคิดเรื่องเมือง ในแง่ของจิตวิญญาณผีเมืองมีอิทธิพลต่อชีวิตชาวบ้าน

3. ผีโงหลวง : ร่องรอยของการสืบทอดสายเลือดของชนชั้นนำ

นอกจาก “ดงหลวง” ที่สถิตของผีเมืองแล้ว ในโหล่งเมืองต้นยังมีดงหลวงของผีสายชะกุ้น (ตระกูล) ใหญ่อยู่แห่งหนึ่ง ผีชะกุ้นนี้ ถือว่ามีความสำคัญกับชุมชนทางฝั่งตะวันออกของน้ำแม่ต้น บ้านดง อันเป็นหมู่บ้านที่ตั้งของโงหลวงนี้ มีจำนวนหลังคาเรือนไม่มากนัก คือประมาณ 73 หลังคา กลับมี “ดงผีชะกุ้น” ที่น่าสนใจมาก เพราะดงผีหรือดงหอที่บ้านดงถือว่าเป็นดงของผีสายชะกุ้นขนาดใหญ่ เทียบได้กับดงของผีเสื้อบ้านในหมู่บ้านหนึ่ง หรือดงของผีเมืองเมืองหนึ่ง ชาวบ้านจึงเรียกดงนี้ว่า **โงหลวง** (โง=วัง)

พื้นที่ของ “โงหลวง” นั้นอยู่ทางด้านตะวันออกของหมู่บ้าน เป็นดงไม้ที่มีพื้นที่ประมาณ 2-3 ไร่ สภาพป่าไม้ในโงหลวงเป็นต้นไม้ใหญ่ ไม่ได้ถูกบุกรุก จึงทำให้พื้นที่ดงหลวงดูน่ากลัวยิ่งนัก “โงหลวง” ถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวบ้านดงและสายชะกุ้นของผีปู่ย่า ในพื้นที่ “โงหลวง” นั้นจะมีศาลหอผีปู่ย่า 3 หอ และอีก 1 หอ เป็นหอโยง ในสามหอนี้จะเป็นหอของเจ้าแผ่นดินแห่ง เจ้าเมืองแก้ว และเจ้าคำตามลำดับ ซึ่งผีทั้งสามนี้ชาวบ้านเรียกว่า “พ่อหม่อน” มีคำอธิบายว่าพ่อหม่อนเป็นผีใหญ่ที่สุด รองจากผีเมือง นอกจากนี้ในโงหลวงยังปรากฏว่ามีเสาหลัก ซึ่งเสานี้จะใช้ในการมัดสัตว์ที่ใช้เป็นเครื่องเซ่นสังเวยในการเลี้ยง “พ่อหม่อน”

เมื่อถึงประเพณีเดือนเก้าเหนือ ชาวบ้านจากหลายหมู่บ้าน เช่น บ้านดง บ้านโง้ง บ้านหลวง บ้านใหม่ จะมารวมกันเลี้ยงผีปู่ย่าหรือ “ผีพ่อบ่ม” ที่ “โง้งหลวง” นี้ เนื่องจากแต่ละชะง่อนย่อมมีสุวาน (ลูกหลานตระกูลเดียวกัน) ของตนอยู่

เล่ากันว่าเจ้าทั้งสามตนนี้เป็นพี่น้องกัน เมื่อถึงเวลาขวบปีที่จะเลี้ยง ลูกแบ่งลูกเหล้าทั้งหลายของสายชะง่อนทั้งหมดจะต้องมาเลี้ยงรวมกันที่ “โง้งหลวง” แห่งนี้ โดยแต่ละสายชะง่อนนั้นจะมี “ตั้งข้าว” ของตนเองทำหน้าที่เป็นผู้กล่าวโยงแก่ “พ่อบ่ม” เวลาเก็บเงินเลี้ยง “ผีโง้งหลวง” ก็จะเก็บเงินเฉพาะในสายชะง่อนเท่านั้น ขนมนำมาเลี้ยงพ่อบ่มจะมีการทำขนมขึ้นมาพิเศษเรียกว่า ขนมลูกลัน กับ ข้าวต้มหัวหงอก ลูกหลานทุกคนจะมาช่วยกันเตรียมข้าวเตรียมของเลี้ยงพ่อบ่ม การเลี้ยงพ่อบ่มทุกปีนั้นขนมทั้งสองอย่างนี้จะขาดไม่ได้ ในปีที่มีการเลี้ยงหมูก็มีการเก็บเงินหลังคาเรือนละ 20 บาท หมูจะนำมาเลี้ยงพ่อบ่ม โดยทำเป็นลาบ แกง แล้วให้ตั้งข้าวไปยื่นไปโยง หลังจากนั้น สุ่มซอง (ลูกหลานตระกูลเดียวกัน) ทั้งหลายก็จะมา “กินตวยกัน” ในโง้งหลวง ปัจจุบันก็มีการแบ่งห่อพ่อบ่มไปเลี้ยงที่บ้านห้วยน้ำขาว เนื่องจากวันที่เลี้ยงมีคนจำนวนมาก บางครั้งอาจมีการกระทบกระทั่ง จึงแยกห่อออกไปเพื่อให้ควบคุมได้ง่าย เรียกห่อใหม่นี้ว่า ห่อหลายท่า

บ้านแบ่งเหล้า

เพื่อเป็นหัวเชื้อสำหรับผลิตเหล้า แบ่งเหล้านี้มีส่วนผสมของสมุนไพรพื้นบ้าน เป็นสูตรเฉพาะของแต่ละครอบครัว

คำอธิบายเรื่อง “ผีโพงหลวง”

เป็นไปได้อย่างไรที่จะมีผีเมืองสองผีในเมืองเดียวกัน? ซึ่งไม่ใช่จารีตปกติของเมืองต่างๆ ที่เคยมีมา พิจารณาจากความเป็นไปแล้ว ผีโพงหลวง ไม่ใช่ผีเมือง แต่เป็น “ผีปู่ย่า” เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นหลักยึดและนำทางสำหรับสายตระกูลนี้ ที่จะมีความเป็นไปได้อยู่เหมือนกันก็คือ เป็นผีเมืองของเมืองอื่นๆ ที่ผู้คนเหล่านั้นนำติดตัวมา (อาจอพยพเข้ามา) เพื่อช่วยคุ้มครองพวกตน เพราะเมืองที่เคยอยู่นั้น ไม่เหลือสภาพเมืองอีกต่อไป ในกรณีนี้ ฐานะของผีเมืองก็จบลง และกลายมาเป็นผีปู่ย่าของตระกูลไป แต่เพราะอาจเป็นตระกูลใหญ่ เคยมีความสำคัญ แทนที่จะเรียกผีปู่ย่า ก็เรียกว่า “ผีโพงหลวง” ผีโพงหลวง เป็นปรากฏการณ์ แสดงความพยายามของกลุ่มผู้สืบสายเลือดใหญ่ที่สำคัญ 3 กลุ่ม (มีนัยว่าเป็นพี่น้องกัน) ที่พยายามรักษาความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน รักษาความสำคัญของกลุ่มตน โดยผ่านการสถาปนาพื้นที่และอำนาจของผี ณ พื้นที่ที่กลุ่มของตนตั้งอยู่ ขณะที่ผีเสื้อบ้านเป็นผีผู้นำที่ปกครองดูแลกลุ่มชนจากหลายชะง่อน หรือหลายสายเลือดที่อยู่อาศัยในหมู่บ้านร่วมกัน “ผีโพงหลวง” คงเป็นผีปู่ย่าใหญ่ของสายตระกูลตระกูลเดียว ที่ถูกสถาปนาขึ้นให้มีอำนาจ และมีฐานะคล้ายผีเสื้อบ้าน เพื่อเก็บรักษา เน้นประวัติศาสตร์ของกลุ่มตน ที่แม้มีจำนวนมากและอยู่ในพื้นที่ร่วมกับกลุ่มคนอื่นๆ แต่ก็มีฐานะพิเศษ

สุมวานโพงหลวง

แม่ศรี ใจยะ หนึ่งในสมาชิกของสุมวานโพงหลวง

บ้านพันชะกุ่ม

บ้านเรือนของชาวบ้านหลวงจอมทอง เรียงรายแน่นจนคนได้ชื่อว่า "บ้านพันชะกุ่ม" ด้วยความหนาแน่นดังกล่าว คนจากพื้นที่อื่นจะเรียกบ้านหลวงว่า "จอมทองหลวง"

โหล่งเมืองจอมทอง

ประวัติศาสตร์และตำนาน

เมืองจอมทองตั้งอยู่ตอนใต้ของเชียงใหม่ ในเมืองจอมทองมีดอยเล็กๆ เป็นที่ตั้งของพระธาตุเจ้าจอมทอง ดอยลูกนี้สูงประมาณ 10 เมตร ชาวเหนือมักเรียกเนินเตี้ยๆ ว่า "จอม" บนเนินรูปหลังเต้านั้นมีต้นตอง (ทองหลวง) ขึ้นอยู่มาก จึงตั้งชื่อดอยลูกนี้ว่า "จอมตอง" (จอมทอง) มีตำนานเล่าเรื่องเมืองจอมทองว่า เดิมคือ เมืองอังครังรัฐ เคยมีหมู่บ้านใหญ่ที่มีชาวบ้านอยู่ร่วมกันถึง "แปดหมื่นชะกุ่ม" (ตระกูล)

ตำนานประวัติเมืองจอมทองเล่าสืบมา ที่ควรกล่าวถึง คือ พญาอังครังรัฐ เจ้าผู้ครองเมืองอังครังรัฐ เมืองในตำนานพระธาตุศรีจอมทองในอดีต เป็นผู้อธิฐานอัญเชิญสมเด็จพระพุทธเจ้าจากชมพูทวีป มารับบิณฑบาตและโปรดสัตว์ที่เมืองอังครังรัฐ จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ประทานพระธาตุและพระบาทไว้ให้กับเมืองอังครังรัฐ จนกลายมาเป็นพระธาตุเจ้าศรีจอมทองในปัจจุบัน นอกจากนี้ตำนานยังกล่าวถึงผัวเมียคู่หนึ่ง คือ ปู่ส้อยย่าเมง ความว่า

"ผัวเมียคู่นี้มีบ้านเรือนตั้งอยู่ใกล้ดอยจอมทองเป็นผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา อยู่มาวันหนึ่งเป็นเพ็ญเดือน 12 (เดือนยี่เพ็ญ) ปีมะเมีย ปู่ส้อยย่าเมงนำขำระกายแล้วได้สมาทานศีลแปด อยู่ ณ ดอยจอมทองนั้น ได้สังเกตเห็นดอยจอมทองมีสัญญาณอัน

งดงาม สูงขึ้นเป็นลำดับคล้ายหลังเต่า จึงคิดว่า สถานที่แห่งนี้สมควรจะเป็นที่ตั้งแห่งพระรัตนตรัย..... เมื่อคนทั้งสองได้ปรึกษาเป็นที่ตกลงกันแล้วจึงได้ลงมือขุดสระแล้ววางสถานที่นั้นเสร็จแล้ว เมื่อจุลศักราชล่วงได้ 814 (พ.ศ. 1995) เดือน 7 ขึ้น 9 ค่ำ (เดือน 9 เหนือ) วันจันทร์ฤกษ์ได้ 12 ตัว เวลาเช้านายส้อยนางเมงได้ยกเอาเสาศาลาขึ้นเป็นปฐมฤกษ์ พร้อมกับได้ก่อเจดีย์ไว้บน ถ้ำคูหา และก่อพระพุทธรูปไว้ 2 องค์ เมื่อนายส้อยนางเมงได้ปลูกเสาศาลาและก่อเจดีย์ขึ้นแล้ว คนทั้งหลายจึงเข้าใจกันว่านายส้อยและนางเมงได้สร้างวัดขึ้นบนดอยนั้น ฉะนั้นจึงได้พากันเรียกวัดนั้นว่า วัดศรีจอมทอง"²⁶

ตำนานเมืองจอมทอง (เมืองอังครักษ์)

ตำนานพระธาตุจอมทองได้กล่าวถึงดอยจอมทองว่า "ดอยจอมทองแห่งนี้ได้แก่ที่ตั้งวัดพระธาตุศรี-จอมทองในปัจจุบันนี้ ซึ่งเป็นวัดที่พระบรมธาตุประดิษฐานอยู่ ดอยลูกนี้ตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกแห่งเมืองกุสินารา²⁷ ห่างจากเมืองกุสินาราประมาณ 27 โยชน์²⁸

ทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือ (อีสาน) แห่งดอยจอมทอง มีเมืองๆ หนึ่งชื่อว่าเมืองอังครักษ์ ดอยจอมทองนั้นตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ (หริต) แห่งเมืองอังครักษ์ ห่างจากเมืองประมาณ 50 วา มีแม่น้ำสายหนึ่งชื่อ ระมิงคะนที (แม่น้ำปิง) ไหลจาก

ทางทิศเหนือผ่านเชิงดอยจอมทองมาทางทิศตะวันออก ห่างจากเชิงดอยประมาณ 75 วา²⁹ ไหลลงไปถึงมหาสมุทร ยังมีแม่น้ำอีกสายหนึ่งชื่อ สักการะนที (น้ำแม่กลาง) ไหลจากท้องดอยลูกหนึ่งชื่อ อังคะสักการะ (ดอยอ่างกาหรือดอยอินทนนท์) อันตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งเมืองอังครักษ์ ผ่านดอยจอมทองมาทางทิศตะวันตก ห่างจากเชิงดอยประมาณ 300 วา แล้วไหลไปตกแม่น้ำระมิงคะนที ที่บ้านสบเตี๊ยะ ทางทิศใต้ดอยจอมทองห่างประมาณ 2,000 วา ดอยลูกนี้มีสันฐานดังหลังเต่าคำ สูงจากที่ราบประมาณ 5 วา

เมืองอังครักษ์นั้นมีเจ้าเมืองปกครองนามว่า พญาอังครักษ์ ทรงมีบุญบารมีเดชอำนาจมากนัก มีเสนาอำมาตย์ราชบริพารและพลโยธา ทั้งสองข้างแม่น้ำระมิงคะนที และสักการะนที มีหมู่บ้าน 8 หมู่บ้าน (ตระกูล) ดอยจอมทองนั้นเป็นสถานที่สวยงามรมย์เย็น มีหมู่ไม้ทองเหลืองเกิดอยู่บนดอยนั้น และตามตำนานนี้ว่าเป็นสถานที่ที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์เสด็จมาประทับโปรดเวไนยสัตว์ และเป็นที่ประดิษฐานพระทักษิณโมลีธาตุแห่งพระพุทธเจ้าทุกพระองค์³⁰

ภาพจิตรกรรมฝาผนัง อุโบสถวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง ที่บอกเล่าว่าพระธาตุตั้งอยู่บน "จอม" หรือเนินหลังเต่า

ประเพณีสงฆ์น้ำพระบรมธาตุศรีจอมทอง

ปัจจุบันมีการพยายามต่อยอดความเชื่อนี้ โดยสร้างรูปปั้นพญางัฏฐะ และปู่ส้อยย่าเมงไว้ในวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง เพื่อให้เป็นที่เคารพบูชาของผู้คนเมืองจอมทอง เมื่อถึงวันสงกรานต์ก็จะมีชาวจอมทองมารดน้ำดำหัว พญางัฏฐะและปู่ส้อยย่าเมง ความสำคัญของพญางัฏฐะและปู่ส้อยย่าเมงยังไม่ได้ยุติบทบาทลงตามกาลเวลา ฐานะของพญางัฏฐะถูกยกขึ้นเป็นผีเมืองร่วมกับ "เจ้าหอหน้า" (เจ้าหัวหน้า) และเจ้าขุนไหม ซึ่งชาวจอมทองเรียกรวมกันว่า เจ้านายหลวง โดยที่เจ้าอั้งศรีฐะทำหน้าที่ดูแลพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง

เจ้านายหลวงทั้งสามที่กล่าวนามมานี้ ตามตำนานเล่าว่า เป็นผู้เดินทางมาพร้อมกับพระพุทธเจ้า เมื่อครั้งที่เสด็จมาดอยจอมทอง เมื่อพระพุทธองค์จะเสด็จกลับก็ได้สั่งให้เจ้าทั้งสามดูแลเมืองจอมทอง โดยให้เจ้าหอหน้าอยู่หอหน้า คือบริเวณหน้าเมือง ปัจจุบันชาวบ้านเรียกพื้นที่ตำแหน่งนี้ว่า หัวบ้าน (เป็นหัวบ้านของบ้านหลวง) ส่วนเจ้าอั้งศรีฐะนั้นให้ดูแลวัดพระธาตุเจ้าจอมทอง และองค์สุดท้ายเจ้าขุนไหมให้ดูแลต้นน้ำขุนน้ำ นัยของผีเจ้านายหลวง แสดงอำนาจที่ชุมชนมีเหนือพื้นที่ไหล่งจอมทอง โดยมีพระธาตุเป็นศูนย์กลางในด้านจิตวิญญาณ และเจ้าขุนไหมได้กลายเป็นผู้ดูแลฐานทรัพยากรที่เป็นหัวใจ คือ ขุนน้ำที่หล่อเลี้ยงชีวิตด้านกายภาพของเมืองจอมทองทั้งหมด

เลี้ยงผีเมืองเมืองจอมทอง

เจ้าหอหน้า เมื่อถึงประเพณีตามฮีตตามฮอย ชาวบ้านจะพากันไปเลี้ยงเจ้าหอหน้าก่อน ซึ่งชาวบ้านจะมีการเก็บเงินกันเพื่อซื้อของมาเลี้ยงเจ้าหอหน้า โดยมี "ล่ำมหอ" เป็นผู้ทำหน้าที่เก็บเงินเพื่อเอาไปเลี้ยงเจ้าหอหน้า หมู่บ้านที่มีการเก็บเงินเลี้ยงเจ้าหอหน้า ได้แก่ บ้านช่วงเปา บ้านฮ่อม บ้านสี่แยกน้อย บ้านสันป่าซาง บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา นอกจากนี้ก็มีหมู่บ้านในพื้นที่ ต.บ้านหลวง นำเงินมาช่วยเลี้ยงเจ้าหอหน้าด้วย ชาวบ้านทั้งหลายก็จะพากันไปเลี้ยงที่บริเวณ "เหล่าหอ" หรือบริเวณ "ตงหลวง" ปัจจุบันพื้นที่เหล่าหอนี้ส่วนมากกลายเป็นที่นา จึงมีการย้ายหอเจ้าหอหน้ามาสร้างใหม่บริเวณหน้าวัดช่วงเปา เมื่อถึงเดือน 9 ออก 4 ค่ำ เหนือ จะมีชาวบ้านช่วงเปาเดินทางมาเลี้ยงเจ้าหอหน้า พิธีกรรมเลี้ยงเจ้าหอหน้ากำหนดว่า "2 ปีเลี้ยงด้วยไก่ 3 ปีเลี้ยงด้วยหมู" ชาวบ้านจะมาช่วยกันเตรียมของที่จะเลี้ยงผี เมื่อได้เวลาก็จะมีตั้งข้าวเป็นคนกล่าวย้ำกล่าวโยง เพื่อเชิญให้เจ้าหอหน้าลงมารับเครื่องเซ่น หลังจากนั้นไม่นานก็จะมีการเชิญเจ้าหอหน้าลงประทับร่างทรงหรือม้าขี่ ม้าขี่ของเจ้าหอหน้าคนปัจจุบันคือ แม่ยวง เทพวงศ์ อายุ 87 ปี ชาวบ้านสันป่าซาง ม้าขี่ก็คือ ผู้ติดต่อบริหารจัดการคน ตำแหน่งม้าขี่สืบทอดมาตามสายตระกูล (สายตระกูล) แม่ยวงรับหน้าที่ม้าขี่สืบทอดมารดา ส่วนทายาทคนต่อไปที่จะรับหน้าที่เป็นม้าขี่ของเจ้าหอหน้า ย่อมเป็นเครือญาติฝ่ายหญิงคนในสายตระกูลของแม่ยวง

เจ้าขุนใหม่ ตำนานเก่าเล่าไว้ว่า เจ้าขุนใหม่มีหน้าที่ดูแลรักษาต้นน้ำขุนน้ำ หอของเจ้าขุนใหม่อยู่บริเวณด้านตะวันตกของน้ำแม่กลางและบ้านหลวงจอมทอง เรียกบริเวณที่ตั้งหอเจ้าขุนใหม่ว่า "สันหอ" บริเวณนั้นแต่เดิมเป็นทุ่งนาของชาวบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว และหมู่บ้านข้างเคียง เมื่อถึงวันเลี้ยงเจ้าขุนใหม่คือ เดือน 9 ออก 5 ค่ำ ชาวบ้านจะมาเลี้ยงเจ้าขุนใหม่ที่บริเวณสันหอ โดยเก็บเงินชาวบ้านบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว และหมู่บ้านที่อยู่โดยรอบ นอกจากนี้ยังมีหมู่บ้านในพื้นที่อื่นมาช่วยออกเงินเลี้ยงเจ้าขุนใหม่ด้วย สมัยหนึ่งทางบ้านแม่กลาง บ้านดอยแก้ว หากผู้ใดคิดลูกผิดเมีย ลักเล่นชู้ ชาวบ้านจะมีการลงโทษโดยจับให้ชายหญิงที่เล่นชู้กัน "มาหาบก้วย" (หาบกระบุง) ซึ่งในก้วยจะเอาหมูใส่ไว้ ไม้คานที่ใช้หาบก้วยเป็นไม้จั่วที่มีหนาม จะให้ชายหญิงคู่นั้นเดินรอบสันหอเจ้าขุนใหม่ เพื่อให้หนามที่อยู่ที่ไม้คานทิ่มแทงชายหญิงคู่นั้น ถ้าหมูที่อยู่ในก้วยยังไม่ดิ้น ชาวบ้านจะพากันเอาไม้มาทิ่มที่ก้วยเพื่อให้หมูดิ้น สร้างความเจ็บปวดแก่คนทั้งสองเป็นอย่างมาก เพื่อให้หลายจำถึงการกระทำที่ตนได้ทำผิดไว้ และเพื่อไม่ให้เป็นเยี่ยงอย่างแก่คนรุ่นหลัง ภายหลังประมาณ 60-70 ปี ชาวบ้านได้ละเลิกเลี้ยงเจ้าขุนใหม่ ทำให้หอเจ้าขุนใหม่ขาดการดูแล ร่างทรงหรือม้าขี่ของเจ้าขุนใหม่ในตอนนั้นคือ แม่ตอง ชาว

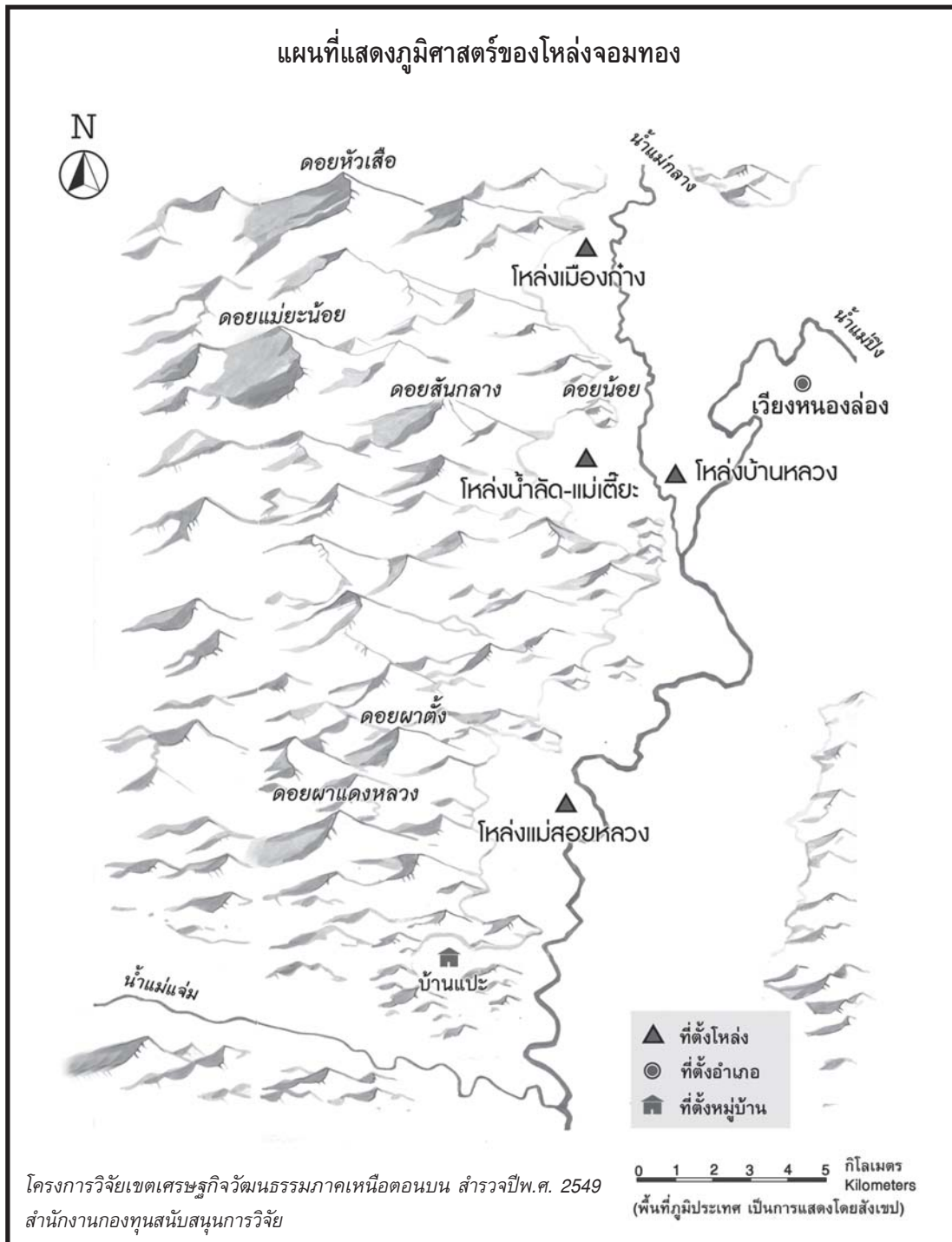

เครื่องเซ่นไหว้ภูผาผีเมือง

บ้านช่วงเปา จึงได้เชิญเจ้าขุนใหม่จากสันห่อให้มาอยู่ที่บ้านแม่ตองเอง สันห่อก็กลายเป็นที่นาของชาวบ้านในละแวกนั้น ไปเสีย เหลือเพียงห่อเก่าของเจ้าขุนใหม่ ส่วนประเพณีการเลี้ยงผียังคงอยู่ แต่เปลี่ยนสถานที่เลี้ยงมาเป็นบริเวณบ้านแม่ตอง ชาวบ้านที่มาร่วมงานเลี้ยงเจ้าขุนใหม่เป็นชาวบ้านในตำบลช่วงเปา และตำบลบ้านหลวง

เจ้าอั้งครีฎะ ตามตำนานเจ้าอั้งครีฎะนั้นเป็นเจ้าผู้ปกครองเมืองอั้งครีฎะ ซึ่งในตำนานพระธาตุจอมทองกล่าวว่า เป็นช่วงเดียวกันกับสมัยที่พระพุทธเจ้าเสด็จมายังดอยจอมทอง เมื่อก่อนชาวบ้านชาวเมืองจะพากันไปเลี้ยงผีที่ ดงหลวง ซึ่งเดิมนั้นดงหลวงของเจ้าอั้งครีฎะอยู่ทางด้านทิศใต้ของวัดพระธาตุ แต่ปัจจุบันพื้นที่นี้ถูกใช้เป็นตลาดสดจอมทอง จึงมีการย้ายห่อเจ้าอั้งครีฎะมาไว้ยังที่ตั้งใหม่เมื่อถึงเดือน 9 ออก 6 ค่ำ จะมีประเพณีเลี้ยงเจ้าอั้งครีฎะ สถานที่ที่ใช้เลี้ยงนั้นคือ บริเวณข้างหอเจ้าพ่อ เมื่อถึงงานเลี้ยงเจ้าอั้งครีฎะ ชาวบ้านจากบ้านหลวง บ้านลุ่มใต้ บ้านช่วงเปา มาร่วมกันเลี้ยงผี ปัจจุบันม้าขี่ของเจ้าอั้งครีฎะไม่มี เพราะคนทรงคนเดิมคือ แม่แสน ได้เสียชีวิตไปแล้ว

ภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน

เมืองจอมทอง ตั้งอยู่ตอนใต้ของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ทางทิศตะวันตกของโหล่งมีดอยหลวงอินทนนท์ ทอดตัวจากเหนือจรดใต้ มีน้ำแม่กลางไหลจากดอยอินทนนท์ อ้อมตัวเมืองจอมทอง ลงสู่แม่น้ำปิง ซึ่งทอดยาวแบ่งเขตเมืองจอมทองกับเวียงหนองล่องออกจากกัน ทางทิศเหนือเป็นที่ราบติดต่อกับดอยหล่อ พื้นที่บริเวณคูก้นน้ำปิงทางทิศตะวันออก มีสภาพเป็นแอ่งซึ่งน้ำจากแม่น้ำปิงจะเอ่อเข้าท่วมเสมอในฤดูฝน และท่วมขังอยู่ ไม่ไหลระบายออกกลับไปเมื่อน้ำลดลง ทำให้กลายเป็นหนองน้ำต่างๆ เช่น หนองด้าง หนองหลวง หนองใต้

เราอาจจำแนก โหล่งจอมทอง ออกเป็น โหล่งย่อย ตามลักษณะการตั้งชุมชนบนที่ราบในหุบเขา น้อยใหญ่ตามลักษณะภูมิประเทศได้เป็น 4 โหล่ง ได้แก่ 1) โหล่งบ้านหลวงจอมทอง 2) โหล่งเมืองก้าง 3) โหล่งน้ำลัด-แม่เตี้ยะ และ 4) โหล่งแม่สอยหลวง

1. โหล่งบ้านหลวงจอมทอง

พื้นที่ส่วนใหญ่เป็นที่ราบ หน้าโหล่งทางทิศตะวันออกเปิดกว้างออกสู่แม่น้ำปิง เป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของเขตจอมทอง ทุ่งใหญ่ที่สุดของโหล่งคือ "ทุ่งหลวงจอมทอง" ทุ่งหลวงนี้ยาวตามลำน้ำแม่ปิง ไปจนสุดทิศใต้บริเวณเชิงดอยโมคคัลลาน์ กินพื้นที่ 4 ตำบล ได้แก่ ตำบลช่วงเปา ตำบล

บ้านหลวง ตำบลดอยแก้ว และตำบลสบเตี๊ยะ มีพื้นที่ประมาณ 16,000 ไร่ หุ่นหลวงนี้รับน้ำจาก “ฝายเหมืองหลวง” ซึ่งทดน้ำจากลำน้ำแม่กลาง เข้าหล่อเลี้ยงพื้นที่เกษตร ไร่นาที่อยู่ติดกับแม่น้ำปิง สามารถทำการเกษตรได้เฉพาะในช่วงฤดูแล้งที่ไม่มีน้ำท่วมขัง ผลผลิตสำคัญของหุ่นหลวง คือ ข้าว ถั่วเหลือง หอมแดง มันฝรั่ง และดอกเกล็ดโกลีธ เป็นต้น

ทางทิศเหนือของโหล่งเป็นที่ราบกว้าง จึงเป็นพื้นที่เกษตรที่สำคัญของโหล่งบ้านหลวงจอมทองอีกพื้นที่หนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า “หุ่นใหม่” เนื่องจากเป็นพื้นที่ที่เพิ่งมีการบุกเบิกประมาณ 200 ปีมานี้เอง หุ่นใหม่รับน้ำจาก “ฝายเหมืองใหม่” ซึ่งเป็นฝายที่ขุดในสมัยขุนศรีครามราช (พญาเมืองตื้น) มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 10,000 ไร่ กินพื้นที่ 2 ตำบล คือ ตำบลบ้านหลวง และตำบลช่วงเปา ผลผลิตที่สำคัญของหุ่นใหม่ ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง เป็นต้น

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งบ้านหลวงจอมทอง

บ้านหลวงจอมทอง เป็นบ้านเก่าซึ่งเป็นหมู่บ้านหลักเก่าแก่ของเมืองจอมทอง เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “บ้านพันชะกุ่ม” (ตระกูล) หรือบ้านพันตระกูล ชื่อ “พันชะกุ่ม” นัยแท้จริงกลับแสดงการขยายตัวของชุมชนใหญ่แห่งนี้ที่สืบทอดมายาวนาน เล่ากันว่าบ้านหลวงจอมทองนั้นเป็น “บ้านใหญ่บ้านหลวง” อยู่กันหนาแน่นจนต้องมีคนทำหน้าที่ดูแล ป้องกันปัญหาไฟไหม้ สมัยก่อนนั้นชาวบ้านหลวงมุ่งหลังคาบ้านด้วยใบตองตึง พอตกเย็นต้องมีเจ้าหน้าที่ตรวจไฟไหม้ โดยใช้ขันไถ่แฉ่งเข้าไปในเตาไฟบ้านทุกบ้าน เตาไฟบ้านไหนดังขันไถ่ออกมาแล้ว ขันไถ่ไหม้จอ เจ้าหน้าที่จะให้บ้านหลังนั้นดับไฟให้สนิทเพราะกลัวไฟไหม้ ถ้าหากมาตรวจภายหลังอีกรอบ แล้วพบว่าไหม้เชื้อไฟอยู่ก็จะปรับไหม พื้นที่บ้านหลวงจอมทองมีหอย่อมหมู่บ้านหรือปึกบ้านต่างๆ กระจายตามพื้นที่ หลายปึกบ้านคุ่มจำนวนกันขึ้นเป็น “บ้านหลวง” เช่น บ้านน้ำบ่อหลวง บ้านไท้ง บ้านเด่น บ้านฮ่อม บ้านนอกเหนือ บ้านข้าวอีปลั่ง บ้านสันกลาง บ้านสันเหมือง บ้านหลักเมือง บ้านชุมดินหม้อ บ้านสี่แยกน้อย เป็นต้น ทั้งหมดนี้รวมกันเป็น “บ้านหลวงจอมทอง”

แม้ว่าบ้านหลวงจะมีคนอยู่หนาแน่น จนเรียกว่า “บ้านพันชะกุ่ม” แต่นับเจ้าผีได้เพียง 20 เจ้า ซึ่งหมายความว่า พันชะกุ่มที่เปรียบเปรยไว้นี้ มาจากการสืบนับต้นตระกูลทางสายมารดาได้เพียง 20 สาย กล่าวคือ มีผู้อพยพเข้ามาแรกเริ่มเพียง 20 ครอบครัว การแต่งงานกันในกลุ่มคน 20 สายเลือดนี้ ก็ทำให้เกิดความโยงใยสัมพันธ์กันแน่นแฟ้นขึ้น และทำให้สังคมจอมทองมีความรู้สึกยึดโยงกันสูง โดยผ่านสาย “ผี” ของตัวเอง เจ้าผีแต่ละเจ้าที่ยึดบ้านนี้ มีลูกหลานขยับขยายย้ายไปมีครอบครัวอยู่หลายแห่ง เกิดเป็นหมู่บ้านต่างๆ ในเมืองจอมทอง เช่น บ้านดอยแก้ว บ้านช่วงเปา บ้านแม่กลาง บ้านน้ำลาด บ้านฮ่อม บ้านสันป่าซาง บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา เป็นต้น

พิธีเลี้ยงผีลัวะ เก้าอี้ที่ใหญ่เก้าอี้หนึ่งของเมืองจอมทอง บรรดา ลูกหลานเก้าอี้เดียวกันจะต้องเดินทางมาเลี้ยงผีที่บ้านเก้าอี้ของ สายชะกูน

การเรียกเก็บเงินเมื่อจะทำการเลี้ยงเก้าอี้ และเป็นสมุดที่แสดงรายรับ-รายจ่ายเมื่อมีการเลี้ยงผี การเลี้ยงผีแต่ละครั้งจะ เก็บเงินจากลูกหลานผีลัวะคนละ 30 บาท โดยให้ลูกหลานตามหมู่บ้านต่างๆ เป็นผู้ดำเนินการเก็บเงินจนครบ หาก สมาชิกคนใดไม่ช่วยออกเงิน ทางสายชะกูนหรือกลุ่มที่เลี้ยงผีลัวะก็ไม่มีมติเตือน แต่อย่างไรก็ตาม เพราะถือว่าคนนั้นประสงค์ จะ "ตัดผี ละเลิกผี" แต่ถ้าต้องการเข้าร่วมกลุ่มใหม่ ก็ต้องทำการ "ซื้อผี" ด้วยเงินจำนวน 1,500 บาท เป็นการปรับไหม คนที่ตัดผีนั่นเอง

เหตุที่เรียก "ผีลัวะ วัวก้าคิง" เนื่องจากผีลัวะเก้านี้มีจารีตสืบทอดมาว่า ผู้ที่นับถือผีสายนี้ตกลงกันจะเลี้ยงวัวไว้รวม กัน 1 ตัว เรียกว่า "วัวก้าคิง" เป็นวัวของสายชะกูน ซึ่งความหมายของ "วัวก้าคิง" ก็คือ วัวที่คำจุนตัวตน จึงกล่าวได้ว่า วัวตัวนี้เป็น "วัวฮีด" วัวที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษ และจะต้องคงอยู่ในสายชะกูนผีลัวะตลอดไป ปัจจุบัน "วัวก้าคิง" ก็

"วัวก้าคิง" ตัวนี้เป็นวัวของสายชะกูน คือวัวที่คำจุนตัวตน วัวฮีด ของเก้าอี้ลัวะที่ต้องคงอยู่ในสายชะกูนผีลัวะต่อไป

สืบทอดความเป็นหมู่บ้าน :

"ผีลัวะ วัวก้าคิง" (ก้า=คำ, คิง=ตัว, คน)

กลุ่มผีลัวะที่บ้านหลวงจอมทองเก้านี้ มีจำนวน สมาชิกมากที่สุด ประมาณ 100 คน เป็นเครือญาติที่ อาศัยอยู่ในหลายหมู่บ้าน ได้แก่ บ้านดอยแก้ว บ้านทุ่ง หมายกหนุ่ม บ้านลุ่มใต้ บ้านรวมน้ำใจช่วงเปา บ้านสี่ แยกน้อย บ้านหลวง บ้านสบเตี๊ยะ เป็นต้น รายชื่อชาว บ้านที่มาร่วมเลี้ยงเก้าอี้ลัวะจะมีการจดบันทึกลงในสมุด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เส้น" สมุดนี้จะแสดงรายชื่อ ของลูกหลานผีลัวะทั้งหมด ซึ่งจะใช้เป็นหลักฐานใน

ยังถูกเลี้ยงภายในสายชะกูน โดยผู้เลี้ยงวัวจะ ต้องดูแลวัว กรณีที่ขาย "วัว" จะต้องนำเงินมา แบ่งระหว่างผู้เลี้ยงวัว กับตัวแทนของสายชะกูน เพื่อเก็บเงินไว้ซื้อ "วัวก้าคิง" ตัวใหม่ การเลี้ยง วัวจึงมีลักษณะของการเลี้ยงวัวฝ้ายด้วย โดยมี สายชะกูนเป็นผู้จ้างให้เลี้ยงฝ้าย นิยามของ "วัว ก้าคิง" ก็จะถูกสืบทอดกับ "วัวของพ่อเหมือนแม่ เหมือน" กล่าวคือ เมื่อมีการเลี้ยงเก้าอี้ลัวะ ก็จะมี การกล่าวถึงถึง "วัวก้าคิง" ว่าเป็น วัวของพ่อ เหมือนแม่เหมือน "วัวก้าคิง" จึงเหมือนเป็น เครื่องมือที่สืบทอดมาตั้งแต่บรรพบุรุษของผี ลัวะเก้านี้

พื้นที่ทางตอนใต้ของโหล่งบ้านหลวงจอมทองนั้นแตกต่างออกไป เพราะมีความหลากหลายของกลุ่มชาติพันธุ์ โดยสะท้อนออกมาในพิธีกรรมการเลี้ยงผีบรรพบุรุษ ช่วงเดือน 9 เหนือ พบว่ามีทั้ง การเลี้ยงผีปู่ย่า ผีลัวะ และผีมด ซึ่งล้วนเป็นกลุ่มผีที่มีบทบาทในพื้นที่โหล่งบ้านหลวงจอมทอง เพราะแต่ละกลุ่มผีก็คือตัวตนของแต่ละชาติพันธุ์ และสายชะง่อน กลุ่มที่เลี้ยงผีลัวะเป็นกลุ่มที่ควรกล่าวถึงเป็นพิเศษ เพราะลัวะเป็นชาติพันธุ์โบราณที่พบกระจายอยู่ทั่วในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน โดยเฉพาะตอนใต้ของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง ณ หมู่บ้านแม่กลางป่าพลู ตำบลดอยแก้ว พบว่ามีเก้าผีลัวะอยู่ 2 เก้า แม้ปัจจุบันพื้นที่ดังกล่าวเรียกตนเองว่าเป็น “คนเมือง” ทั้งภาษาพูด ภาษาเขียน แต่สิ่งหนึ่งที่ปรากฏออกมาว่ามีความเชื่อมโยงกับชาติพันธุ์ลัวะก็คือ การที่ชาวบ้านกลุ่มนี้ยังมีการเลี้ยงผีลัวะ และถือว่าเป็นผีบรรพบุรุษของตนเอง

จาริตสำคัญที่สืบทอดมาในกลุ่มผู้นับถือผีลัวะ คือ การเลี้ยง “วัวก้าคิง” พวกเขาใช้ “วัวก้าคิง” เป็นสัญลักษณ์ผูกร้อยเชื่อมโยงให้สมาชิกในแก๊งเดียวกัน หรือกลุ่มเดียวกัน “รู้สึก” ว่ามีสิ่งร่วมกันสืบมา วิธีการเช่นนี้ เป็นวิธีการที่น่าสนใจ เพราะวัวเป็นสัญลักษณ์ที่แตกต่างจากสิ่งอื่น วัวเป็นสิ่งที่มีชีวิต ไม่ใช่วัตถุ วัวไม่เหมือนกับหอยผี เพราะทุกๆ วัน ผู้เลี้ยงวัวต้องดูแลวัว การที่สามารถสืบทอด “วัวก้าคิง” มาได้ผ่านกาลเวลายาวนาน ทำให้เห็นจริงๆ จังๆ ว่า การสืบทอดกันมานี้เป็นจริงอยู่ มีชีวิตอยู่ สิ่งนี้เป็นสิ่งจริงจัง ความเชื่อซึ่งมีอยู่ในใจ ยังคงปรากฏให้เห็นได้ สัมผัสได้ทางกายภาพ

บ้านท่าหลุก เป็นหมู่บ้านที่อยู่ติดกับแม่น้ำปิง และอยู่ใกล้กับฝายวังป่านที่กั้นขวางน้ำแม่ปิง ตั้งอยู่ทางตะวันออกของเมืองจอมทอง มีตลาดขายปลาอยู่ริมแม่น้ำ ชาวจอมทองมักกล่าวว่า

“ถ้าซื้อไก่เมืองให้ไปกาดเหล่าแมว ถ้าจะซื้อปลาน้ำปิงให้ไปกาดท่าหลุกวังป่าน” เพราะสินค้าในตลาดบ้านท่าหลุก ตำบลสบเตี๊ยะ คือ ปลาสดจากน้ำแม่ปิง ชาวบ้านจึงประกอบอาชีพหาปลาเป็นหลัก การหาปลาของบ้านท่าหลุกมักทำในช่วงฤดูฝน เพราะช่วงนี้ธรรมชาติของปลาจะว่ายขึ้นมาจากทางใต้ คือ จากทะเลสาบดอยเต่า ทวนกระแสน้ำขึ้นมาในฤดูวางไข่ ในฤดูน้ำหลากช่วงหน้าฝน เดือนสิงหาคม-กันยายน ชาวบ้านท่าหลุก จะทำการเตรียมเครื่องมือหาปลา ปลาที่มีมาก

ปลาจากน้ำแม่ปิง จับได้ในฤดูน้ำหลาก ถูกแปรรูปเป็นปลาแห้ง นำมาขายที่ตลาดปลาน้ำแม่ปิงบ้านท่าหลุก

บริเวณนี้ คือ ปลาสร้อย ปลายี่สก ปลาขาว ปลาเพี้ย ปลาเนื้ออ่อน เป็นต้น ปริมาณที่จับได้จะมีมากกว่าการจับปลาในหน้าอื่น ปัจจุบันนี้มีการเลี้ยงปลาในกระชังอีกทางหนึ่ง

การพัฒนาเครื่องมือที่ใช้ในการจับปลาซึ่งถือว่าเป็นการสะสมความเข้าใจในการมองพื้นที่ จนสามารถนำมาใช้ออกแบบเครื่องมือจับปลาได้ ชาวท่าหลุกเรียนรู้จากสภาพแม่น้ำปิงในช่วงบ้านท่าหลุก-วังปาน ที่มีขนาดความกว้างของแม่น้ำปิงประมาณ 150-200 เมตร (ฝ่ายวังปานยาว 155 เมตร) ปริมาณแม่น้ำปิงในช่วงฤดูฝนจะมีปริมาณมาก แล้วออกแบบตุ้มจับปลาที่มีขนาดใหญ่ขึ้นมา

ในช่วงหนึ่งของฤดูหาปลา ความชำนาญของชาวประมงได้สอนให้รู้ถึงวิธีการจับปลาอีกอย่างหนึ่ง ต้องใช้พลังหมู่เรียกว่า **สุมแห** กล่าวคือในช่วงฤดูน้ำหลากปลาจะขึ้นมาชุกชุมมาก ชาวบ้านที่มีเรือทั้งหลายจะรวมกลุ่มกันในการสุมแห โดยจะนำเรือหาปลาขึ้นไปไล่ปลาตั้งแต่หน้าฝาย จุดที่วางไวไล่ปลานั้นต้องอาศัยความชำนาญเฉพาะตัว จากนั้นเรือแต่ละลำจะตีโอบล้อมกันเป็นวงกลม แล้วไล่ปลาลงไปยังด้านล่างห่างจากตัวฝายเพื่อให้่ายต่อการจับปลา หลังจากนั้นจะรอสัญญาณจากหัวหน้าฝูง เรือแต่ละลำจะเตรียมแหให้พร้อมในการทอดทุกเวลา เมื่อได้สัญญาณแหทุกปากก็จะทอดลงน้ำพร้อมกันในวงกลมเรือ ปลาก็จะตกใจแล้วถูกจับโดยง่าย บางครั้งก็มีชาวประมงจับได้ปลาสร้อยน้ำหนักเกือบ 20 กิโลกรัม ในการจับปลาฤดูฝนนี้ จึงเป็นฤดูจับปลาที่ชาวบ้านท่าหลุกรอคอย

“สุมแห” เทคนิคการจับปลาในฤดูน้ำหลาก โดยการ
ใช้เรือหลายๆ ลำก่อวน และล้อมจับปลา

ตุ้มปลาสวาด : เครื่องมือจับปลาใหญ่ที่สุดในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน

ตุ้มปลาสวาด หรือ ตุ้มปลาสังกะวาด เป็นเครื่องมือ ดักจับปลาที่ใหญ่ที่สุดที่พบในเขตพื้นที่แอ่งเชียงใหม่-ลำพูน ตุ้มปลาสังกะวาดมีรูปทรงคล้ายตุ้มทั่วๆ ไปคือ ส่วนก้นโค้งมน ลำตัวกลมป่อง คอสอบเข้าเล็กน้อยแล้วค่อยๆ ผายออก ปาก ตัด ส่วนก้นด้านล่างสุดเป็นช่องกลมเส้นผ่าศูนย์กลางประมาณ 30 เซนติเมตร เป็นปากทางเข้าออกของปลา สานด้วยดอก เส้นเล็กลักษณะแบนงาแซง แต่ไม่ให้ปลายดอกขัดกัน ขนาด เฉลี่ยตุ้มสูงประมาณ 100-150 เซนติเมตร³¹ แต่ในบางพื้นที่ ที่มีน้ำลึก เช่น อ่างเก็บน้ำดอยเต่า อ.ดอยเต่า จะพบว่า ความสูงของตุ้มมากกว่า 150 เซนติเมตร

ครอบครัวที่ประกอบอาชีพประมงจะมีตุ้ม 2-3 ลูก เพื่อ ใช้จับปลาสังกะวาดเป็นหลัก เนื่องจากเป็นปลาที่แพร่ขยาย พันธุ์ได้อย่างรวดเร็ว และสามารถเจริญเติบโตได้ดีในทุก สภาพอากาศ เพราะนิสัยการกินง่ายไม่เลือกเหยื่อของปลา สังกะวาดนี้เอง การวางตุ้มดักปลาจึงง่ายด้วยการใช้หัวปลา สังกะวาด ซึ่งดักได้ในวันก่อนๆ เป็นเหยื่อล่อ โดยนำหัวปลา

ไปหมักกับเกลือ 2-3 วัน แล้วนำไปต้มกับปลายข้าวให้เปื่อย จะได้เหยื่อปลาสังกะวาดที่มีกลิ่นแรง หรือใช้สาเหล้ม (ข้าว หมัก) ซึ่งเป็นข้าวที่เหลือจากการหมักสุราพื้นเมือง³² ชาวบ้านจะนำเหยื่อใส่ลงทางปากตุ้มให้ตกลงสู่ก้น เมื่อจะนำตุ้ม กลับมาใช้ใหม่ ชาวบ้านท่าหลุกจะนำไปกระถิ่นมารวมคว้นที่ปากตุ้ม เพื่อให้กลิ่นคาวเก่าจางไป แล้วจึงนำตุ้มกลับไปวาง ล่อปลาใหม่อีก

การนำตุ้มลงไปวางดักปลาในน้ำนั้น ทำโดยวางให้ก้นห่างจากพื้นดินประมาณ 10-15 เซนติเมตร ส่วนปากให้โผล่พ้นน้ำ บักด้วยไม้หลัก เพื่อยึดติดตัวตุ้มให้หนึ่งไม่ให้ลอยไปกับกระแสน้ำ การลงตุ้มจะทำในช่วงเย็นเวลาประมาณสี่หรือห้าโมงเย็น และหวนมากู้ตุ้มในช่วงเช้าเวลาประมาณตีห้า การวางตุ้มในแม่น้ำปิงต้องอาศัยความชำนาญของชาวบ้าน เพราะจะต้อง สังเกตระดับน้ำว่าไม่มากหรือน้อยเกินไป

ปัจจุบันชาวดอยเต่าที่มีอาชีพหาปลาในทะเลสาบดอยเต่า มักมาซื้อตุ้มที่บ้านท่าหลุก โดยจะสั่งทำตุ้มขนาดยาว ประมาณ 6 ศอก เพราะน้ำปิง บริเวณดอยเต่าลึกกว่าเขตบ้านท่าหลุก ราคาตุ้มลูกละ 600 บาท นอกจากการวางตุ้มแล้ว ชาวบ้านท่าหลุกจะหาปลาในช่วงฤดูน้ำหลาก โดยใช้แหยาว 6 ศอก ไปทอดจับปลาบริเวณด้านหน้าฝายวังป่าน เพราะ ปลาจะพากันว่ายทวนกระแสน้ำขึ้นไปอยู่ที่ด้านหน้าฝาย แต่ยิ่งใกล้หน้าฝายยิ่งมีอันตรายสูง เพราะกระแสน้ำที่เชี่ยว กรากได้พัดพาน้ำให้หมุนเป็นเกลียว พร้อมกวาดเอาทุกอย่างลงสู่ท้องน้ำ ชาวบ้านจึงต้องใช้ความพยายามอย่างสูงใน การหาปลาช่วงฤดูฝน

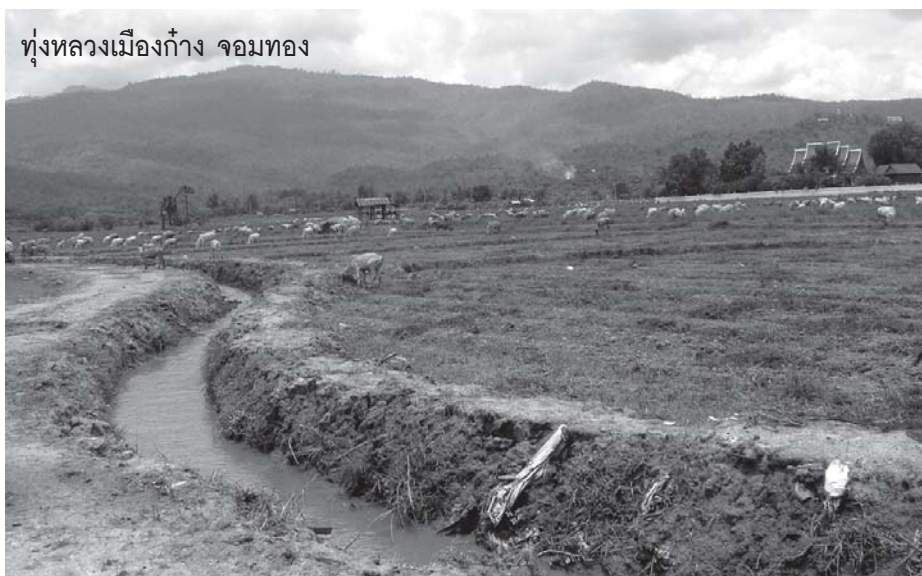
ตุ้มจับปลาสวาดที่สานโดยสล่าในพื้นที่บ้านท่าหลุก โดยส่งขายไปยังดอยเต่าในราคาตุ้มละ 600 บาท

2. โหล่งเมืองกำง (กำง = กลาง)

โหล่งเมืองกำง อยู่ทางตะวันตกเฉียงเหนือของโหล่งบ้านหลวงจอมทอง ทางทิศเหนือ ทิศใต้ และทิศตะวันตก ล้อมรอบด้วยเทือกเขาดนงชัย (ดอยหลวงอินทนนท์) ทางทิศตะวันออกมีน้ำแม่กลางไหลผ่าน น้ำแม่กลางนี้เป็นสายน้ำที่แบ่งโหล่งบ้านหลวงจอมทอง กับโหล่งเมืองกำงออกจากกัน โหล่งเมืองกำงมีลักษณะสูงทิศตะวันตกลาดลงสู่ทิศตะวันออก โดยมี **ทุ่งหลวงเมืองกำง** เป็นทุ่งนาผืนใหญ่ทอดยาวตามลำน้ำแม่กลางจากทิศเหนือจรดทิศใต้

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งเมืองกำง

“บ้านเมืองกำง” เป็นหมู่บ้านหลักของโหล่งนี้ “บ้านเมืองกำง” มีประวัติความเป็นมาเมืองเก่าแก่ปรากฏอยู่ในตำนานพระเจ้าเลียบโลก เมื่อครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จมาปราบยักษ์ ความว่า “เมื่อก่อนมีเมืองชื่อเมืองอาระวี มีพญาเจ้าเมืองปกครองชื่อพญาอาระวี ตัวพญาอาระวีนั้นเป็นคนที่ชอบล่าสัตว์ วันหนึ่งมีอาพวยักษ์แปลงกายเป็นกวางคำเพื่อหลอกล่อพญาอาระวีให้ออกจากเมืองเพื่อเข้าไปล่าสัตว์ แล้วจะได้จับเอาพญาอาระวีกินเป็นอาหาร เมื่อพญาอาระวีตามกวางคำมาถึงป่าใหญ่ กวางคำก็กลับร่างกลายเป็นยักษ์เพื่อจะกินพญาอาระวี ตัวพญาอาระวีได้ร้องขอชีวิตโดยสัญญาว่าจะเอาคนในเมืองมาให้กินเพื่อแลกกับชีวิตของตน เมื่อพญายักษ์ปล่อยตัวพญาอาระวีกลับมา พญาอาระวีต้องทำตามคำสัญญา โดยส่งนักโทษไปให้เป็นอาหารยักษ์ที่ดอยหัวกะโหลก (ปัจจุบันเป็นวัดดอยพระเจ้า ชาวบ้านบางคนเรียก วัด

ดอยหัวกะโหลก) จนนักโทษหมดเมือง พญาอาระวีจึงส่งชาวเมืองไปเป็นอาหารอาฬวกยักษ์อีก สุดท้ายเหลือแต่ลูกของพญาอาระวี พระพุทธเจ้ารับรู้ถึงความเดือดร้อนของพญาอาระวี และเห็นว่าลูกพญาอาระวีต่อไปข้างหน้าจะเป็นพระอรหันต์ และเป็นคนมีบุญ จึงเสด็จมาช่วยปราบอาฬวกยักษ์ พระพุทธเจ้ามาห้ามอาฬวกยักษ์ และโปรดพญายักษ์ที่ ดอยพระเกิด³³ (ปัจจุบันดอยพระเกิดมีวัดตั้งอยู่เรียกว่า วัดพระเกิด) หลังจากนั้นพระพุทธเจ้าได้ประทับรอยพระบาทเอาไว้เพื่อ แบ่งเขตแดนคนกับยักษ์ ที่วัดพระบาท (วัดพระบาท บ้านปะหัวเสือ ห่างจากวัดพระเกิดทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือประมาณ 4 กิโลเมตร)³³

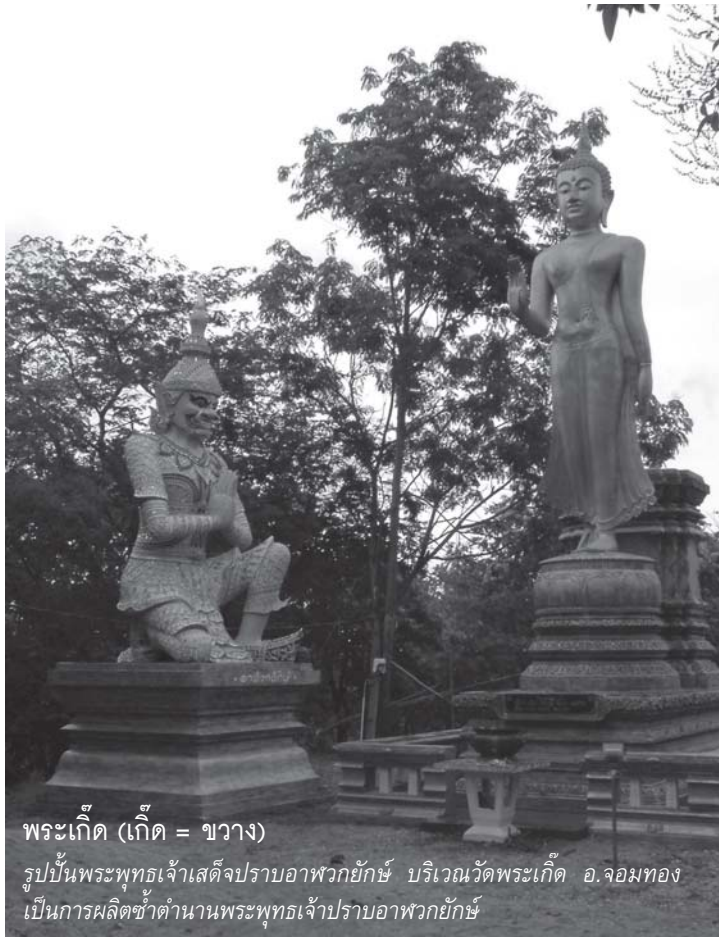
ประวัติวัดเมืองก้างเองมีการบันทึกไว้ว่า วัดเมืองก้างเดิมสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2200 สถานที่ตั้งวัดบ้านเมืองก้างแห่งนี้ เดิมเป็นคุ่มเมืองเก่าของพระนางทรม ซึ่งเป็นธิดาของพญาอาระวี เจ้าผู้ครองเมืองอาระวี เมื่อพระนางทรมใกล้สวรรคต พระนางได้ขอให้ชาวบ้านสร้างวัดนี้ขึ้นแทนคุ่มที่พระนางอยู่

ไขปริศนาเมืองก้าง?

สาเหตุที่เรียกชื่อ “เมืองก้าง” ไม่ปรากฏคำอธิบายชัดเจน แต่ต้องถามว่า เมืองก้างจะเป็นเมืองได้อย่างไรในเมื่ออยู่ในพื้นที่ของ “เมืองจอมทอง” ตามแนวคิดเรื่องเมืองของชนชาติไทพื้นที่หนึ่งมีเมืองอยู่แล้วย่อมไม่มีอีกเมืองหนึ่งซ้อนขึ้นมา ชาวบ้านในพื้นที่อธิบายว่าเมืองก้างนี้มีมานานแล้ว จนไม่สามารถบอกได้ว่าทำไมถึงชื่อว่าเมืองก้าง มีหลายคนพยายามจะอธิบายว่า เมืองก้างนั้นตั้งอยู่ตรง “กลางหลวง” (ตรงกลางของทุ่งหลวง) เลยเรียกว่า “เมืองก้าง” บางตำนานกล่าวว่า เมืองนี้มีพญาก้างเป็นผู้ปกครอง จึงเรียกว่า “เมืองก้าง” ภายหลังพญาก้างได้ถูกฟ้าผ่าตายที่กลางทุ่งนา จึงเรียกชื่อทุ่งนานั้นว่า ทุ่งเมืองก้าง หรือ ทุ่งหลวง

แต่เมืองก้างเป็นเมืองของใคร ทำไมจึงมาตั้งอยู่ที่นี่?

เมืองก้าง อาจเป็นเมืองเก่าแก่อีกเมืองหนึ่ง ร่วมสมัยหรือก่อนเมืองจอมทอง ไม่น่าจะใช่ส่วนหนึ่งของเมืองจอมทองมาแต่เดิม เพราะเมืองก้างมีประวัติตามตำนาน และมีที่ตั้งแยกออกจากเมืองจอมทองชัดเจน นอกจากนี้ยังมีทุ่งหลวงของตัวเอง อันเป็นลักษณะเด่นของเมืองทุกเมืองตอนใต้ของแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน อย่างไรก็ตามเมื่อกาลเวลาผ่านไป เมืองก้างได้กลายมาเป็นส่วนหนึ่งของโหล่งเมืองจอมทอง เพราะบทบาทของเมืองก้างในฐานะที่เป็น “เมือง” ทางจิตวิญญาณลดทอน ยังคงเหลือแต่นัยของเรื่องราวที่สะท้อนการต่อสู้ระหว่างชน 2 กลุ่มในเมืองเก่าแก่นี้ ซึ่งอาจแทนด้วยพญาอาระวีฝ่ายหนึ่ง และพวกอาฬวกยักษ์ฝ่ายหนึ่ง ในที่สุด ทั้งสองสามารถตกลงแบ่งเขตแดนดินที่อยู่กัน เมืองก้าง อาจเคยเป็นถิ่นที่อยู่ของ “ยักษ์” ซึ่งอาจหมายถึงลัทธิกลุ่มหนึ่งที่นับถือผี แต่ยังไม่ได้รับอิทธิพลศาสนาพุทธ ส่วนจอมทองเป็นที่อยู่ของพญาอาระวี ซึ่งอาจเป็นลัทธิที่ก้าวหน้ากว่า เพราะได้รับอิทธิพลของพุทธศาสนาแล้ว

พระเกิด (เกิด = ขว้าง)

รูปปั้นพระพุทธรูปเจ้าเสด็จปราบอหวกยักษ์ บริเวณวัดพระเกิด อ.จอมทอง
เป็นการผลิตซ้ำตำนานพระพุทธรูปเจ้าปราบอหวกยักษ์

และด้วยเหตุนี้จึงมี “พระเกิด” ยืน
ห้ามยักษ์ (คือลัวะอีกกลุ่มหนึ่ง) ให้
ยอมจำนนต่อพุทธศาสนาอยู่ ณ
บริเวณวัดพระเกิด โหล่งเมืองก้าง

ชาวไร่ชาวนาโหล่งเมือง
ก้างส่วนใหญ่ทำนาอยู่ในทุ่งเมือง
ก้าง เช่น บ้านตาดมื่น บ้านปะ
บ้านหลวง บ้านดอยหัวเสือ บ้าน
ทุ่งน้อย สามารถทำการเพาะ
ปลูกได้ในพื้นที่ทุ่งหลวง ทุ่งหลวง
นี้ใช้น้ำลำห้วย ได้แก่ ห้วยแม่ป้อน
ห้วยแม่หอย และลำห้วยเล็กๆ
ที่เป็นสาขาของน้ำแม่กลาง แต่
ตัวน้ำแม่กลางจริงๆ นั้น อยู่ใน
ระดับพื้นที่ต่ำมาก ทุ่งนี้จึงน้ำขึ้น
มาใช้ไม่ได้ ปัจจุบันเริ่มมีการใช้
เครื่องสูบน้ำ สูบน้ำจากน้ำแม่กลาง
เข้ามาใช้ ช่วงหน้าแล้ง พื้นที่
ส่วนมากของทุ่งหลวงว่างเปล่า
จากการเพาะปลูก

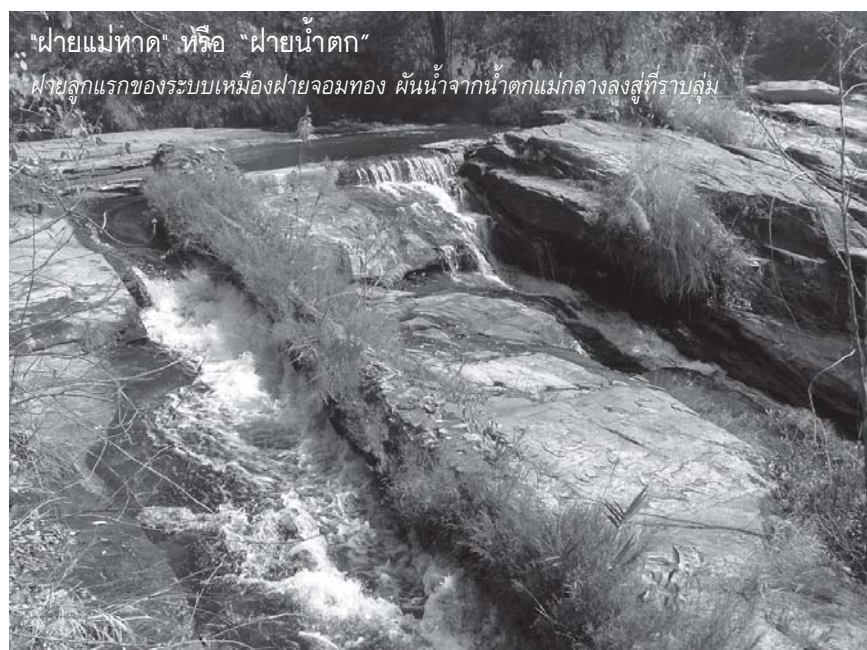
พื้นที่ที่ทำการเพาะปลูกได้อีกแห่งหนึ่งในทุ่งหลวง อยู่ทางตอนเหนือของโหล่งเมืองก้าง ความจริง
ก็ยิ่งลำบากเพราะหาแหล่งน้ำไม่ได้ แต่ด้วยความชาญฉลาด ชาวบ้านกลุ่มนี้จึงคิดใช้น้ำจากน้ำตก โดย
เบนทิศทางการตกของน้ำเป็น 2 ทาง ทางหนึ่งปล่อยให้ไหลไปเป็นน้ำตกแม่กลางตามธรรมชาติ อีกทาง
หนึ่งใช้ท่อนไม้ และปูนโบกแบ่งกันให้น้ำไหลไปอีกทางหนึ่ง เพื่อส่งน้ำเข้าสู่ทุ่งนา ท่อนไม้และปูนที่โบก
ไว้นี้ จึงกลายเป็นคล้ายกับฝายลูกหนึ่ง เรียกว่า “ฝายแม่หาด” หรือชาวบ้านเรียกว่า “ฝายน้ำตก”

ระบบการจัดการน้ำของฝายน้ำตกนี้ ใช่มิใช่ใหญ่มาขวางปากเหมืองแทนประตูปิด-เปิด การ
ควบคุมน้ำในช่วงน้ำหลากและฤดูแล้งนั้นทำได้ยาก ผู้ที่สร้างฝายแม่หาดจะต้องคำนวณปริมาณความ
ต้องการน้ำในพื้นที่รับน้ำ ว่ามีความต้องการเท่าใด แล้วนำมาคำนวณความสูงในการวางท่อนไม้ เพื่อให้

ได้ปริมาณน้ำพอดี ไม่ขาดไม่เกิน ถ้าวางไม้สูงเกินไป น้ำจะไหลเข้าลำเหมืองมากเกินไปในฤดูฝน จนทำให้ลำเหมืองขาด และอาจไหลเข้าท่วมพื้นที่การเกษตร ถ้าวางไม้ต่ำเกินไปก็จะส่งผลกระทบต่อฤดูแล้ง เพราะน้ำไม่สามารถไหลเข้าลำเหมืองได้ จึงถือว่าการสร้างฝายน้ำตกนี้ เป็นงานวิศวกรรมของชาวบ้านที่สอดคล้องกับชุมชนอย่างแท้จริง การออกแบบเช่นนี้ สะท้อนการมีอยู่ของการสะสมทุนทางความรู้ทางด้านภูมิศาสตร์ ความเข้าใจสภาพแวดล้อม จนนำมาใช้ประโยชน์ในการจัดการระบบน้ำบนที่สูงอย่างฝายน้ำตกได้ ตัวเหมืองแม่หาดมีลำเหมืองส่งน้ำเข้าพื้นที่การเกษตรยาว 9,800 เมตร มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 3,500 ไร่ เป็นพื้นที่สวน 3,000 ไร่ และพื้นที่นา 500 ไร่ พื้นที่รับน้ำทั้งหมดเหล่านี้อยู่ในตำบลบ้านหลวง ได้แก่ บ้านแม่หอย บ้านเมืองก้าง และบ้านกู่ลื้อ ผลผลิตที่สำคัญของไหล่น้ำ ได้แก่ ข้าว ลำไย ถั่วเหลือง หอมแดง และการเลี้ยงวัว เป็นต้น

3. ไหล่น้ำลาด - แม่เตี๊ยะ

ไหล่น้ำลาด-แม่เตี๊ยะอยู่ทางตะวันตกของไหล่น้ำบ้านหลวง มีลำน้ำแม่กลางแบ่งไหล่น้ำทั้งสองนี้ออกจากกัน ทางเหนือมีดอยพระเกิดแบ่งไหล่น้ำออกจากไหล่น้ำลาด-แม่เตี๊ยะ ทิศตะวันตกของไหล่น้ำมีเทือกเขาอินทนนท์กั้นไหล่น้ำออกจากอำเภอแม่แจ่ม ทิศใต้ของไหล่น้ำมีสันดอยโมคคัลลานทอดยาวปิดไหล่น้ำจอมทองทั้งหมด ลักษณะที่ตั้งของไหล่น้ำ เป็นที่ราบ เป็นแนวยาวตามลำน้ำแม่กลาง

"ดอยน้อย" หมุดหมายพื้นที่ตะวันตกของเมืองจอมทอง

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ

บ้านน้ำลาด เป็นหมู่บ้านที่อยู่ทางเหนือของโหล่ง แยกมาจากบ้านหลวงจอมทองเมื่อประมาณ 130 ปีที่แล้ว พื้นที่ของหมู่บ้านน้ำลาด อยู่ติดเชิงดอยพระเกิดทางด้านทิศตะวันตกและทิศเหนือ ทิศตะวันออก เป็นพื้นที่ราบทุ่งนายาวลาดลงสู่แม่น้ำกลาง พื้นที่ราบตอนเหนือของโหล่งนี้มีชื่อว่า “ทุ่งน้ำลาด” รับน้ำจากฝ่ายพระบาท ฝ่ายวังควาย และฝ่ายทุ่งแคบ กั้นน้ำมาจากห้วยแม่เฒะ สาขาของน้ำแม่กลาง โหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ มีพื้นที่ผืนนากว้างที่สุดในบริเวณตอนปลายของทุ่งน้ำลาด รอยต่อกับทุ่งแม่เตี๊ยะ

บ้านท่ามณี-บ้านทุ่งปุ่น บ้านท่ามณีเป็นหมู่บ้านที่แยกออกมาจากบ้านดอยแก้ว เมื่อประมาณ 100 ปีที่แล้ว ส่วนบ้านทุ่งปุ่นแยกมาจากบ้านสบเตี๊ยะ หมู่บ้านทั้งสองตั้งอยู่ตอนใต้ของโหล่ง นับว่ามีพื้นที่ราบน้อยที่สุดของโหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ พื้นที่แห่งนี้รับน้ำจากฝ่ายเหมืองดง ซึ่งกั้นห้วยแม่เตี๊ยะ ลำห้วยที่สำคัญตอนใต้ของโหล่งนี้

บ้านดอยน้อย เป็นหมู่บ้านที่ตั้งอยู่กลางโหล่ง โดยมีดอยน้อยตั้งโดดเด่นอยู่ทางทิศตะวันตก บ้านดอยน้อยเป็นหมู่บ้านที่ขยายมาจากบ้านดอยแก้ว เมื่อประมาณ 200 ปีที่แล้ว บริเวณดอยน้อยยังเป็นที่ตั้งของพระธาตุดอยน้อย พื้นที่ราบตอนกลางของโหล่งมีชื่อว่า **ทุ่งแม่เตี๊ยะ** รับน้ำจากฝ่ายแม่เตี๊ยะ ซึ่งกั้นจากลำห้วยแม่เตี๊ยะ

ในพื้นที่โหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ ยังมีโหล่งเล็กๆ มีลักษณะเป็นที่ราบในหุบเขาสูง อยู่ทางตะวันตกของโหล่งซึ่งถูกแบ่งแนวโหล่งโดยสันดอยลิ้ม เรียกว่า **โหล่งแม่เตี๊ยะ** ตอนกลางของโหล่งมีพื้นที่เกษตรที่สำคัญคือ ทุ่งแก ผลผลิตที่สำคัญ ได้แก่ ข้าวเหนียว ลำไย ถั่วเหลือง และมีการเลี้ยงวัว หมู่บ้านที่

สำคัญคือ บ้านแม่เตี๊ยะ ชาวบ้านที่อาศัยอยู่เดิมเป็นชาวกะเหรี่ยงจึงเรียกชื่อหมู่บ้านนี้ว่า บ้านยางแม่เตี๊ยะ ภายหลังเกิดสงครามโลกครั้งที่สอง ชาวบ้านดอยแก้วบางส่วนอพยพหนีภัยสงครามเข้าป่าไม่กลับออกมา จึงสร้างชุมชนอยู่ในโหล่งแม่เตี๊ยะในหุบเขามาจนถึงปัจจุบัน

เนื่องจากพื้นที่ราบของโหล่งน้ำลาด-แม่เตี๊ยะ อาศัยน้ำจากลำห้วยเป็นหลัก เมื่อถึงฤดูแล้งปริมาณ น้ำในลำห้วยจึงแห้งขอด ทำให้ประสบปัญหาน้ำขาดแคลน ทำให้การเพาะปลูกทำได้เพียงช่วงฤดูฝนเท่านั้น บางครอบครัวใช้วิธีสูบน้ำบาดาลขึ้นใช้ในฤดูแล้ง เป็นการเพิ่มต้นทุนในการทำเกษตร ปัญหา ดังกล่าวนี้นับว่าเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับทุกพื้นที่ของเมืองจอมทอง

4. โหล่งแม่สอยหลวง

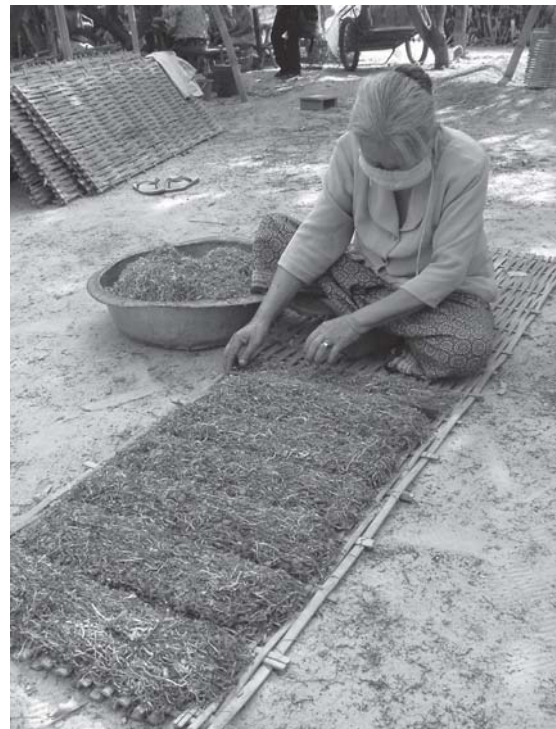
ทางตอนใต้ของเมืองจอมทอง มีชุมชนขนาดใหญ่ตั้งอยู่ คือ บ้านแม่สอย หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า แม่สอยหลวง มีอายุมากกว่า 150 ปี มีหมู่บ้านที่ขยับขยายแยกออกไปจากบ้านแม่สอย ได้แก่ บ้านหนองคัน บ้านวังน้ำหยาด บ้านใหม่สารภี บ้านโรงวัว บ้านห้วยม่วงฝั่งซ้าย บ้านห้วยฝาง เป็นต้น ในจำนวนนี้มี ชุมชนซึ่งมีผู้กล่าวถึงกันมากอีกชุมชนหนึ่ง ก็คือ บ้านแปะ ของชาวลัวะ

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งแม่สอยหลวง

บ้านแปะ เป็นหมู่บ้านที่ล้อมรอบด้วยภูเขา ดุเป็นกำแพงเมืองโอบล้อมโหล่งไว้ ยกเว้นทาง ด้านทิศตะวันออกที่เป็นที่ราบซึ่งใช้เดินทางเข้าออก ภูมิศาสตร์ที่ตั้งนี้เหมือน วิธีการของลัวะในการตั้ง ชุมชนที่บ้านศาลา ตำบลบ้านตาล อำเภอฮอด ที่ เมืองตืน ตำบลแม่ตืน อำเภออมก๋อย และแม่แต้ ที่เมืองน่าน มีลักษณะการจัดวางพื้นที่เหมือนกันคือ ชุมชนซ่อนตัวอยู่ในที่ราบที่มีภูเขาสูงล้อมรอบทุก

ยาสูบ

เพราะหมู่บ้านตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำปิง จึง สามารถปลูกยาสูบในที่ดินตะกอน ริมแม่น้ำได้ผลผลิตดี

ลัวะบ้านแปะ

ภูเขาสูงที่อยู่รอบบ้านแปะ เป็นปราการธรรมชาติที่ช่วยป้องกันภัยจากภายนอก ลักษณะภูมิศาสตร์แบบนี้จึงเหมือนกับกับการตั้งบ้านเรือนของชาวบ้านดัล อำเภอสอด, ชาวเมืองดั้น อำเภอมก๋อย และชาวเมืองแจ่ม อำเภอมะแม่ม

ด้าน มีทางเข้าออกทางเดียว จุดเด่นก็คือ เป็นการป้องกันตนเองจากภัยอันตรายที่อาจมีมาจากศัตรูต่างๆ ภายนอก โดยใช้ลักษณะภูมิประเทศที่โอบล้อมด้วยภูเขาสูง เป็นปราการตามธรรมชาติ มักมีคำกล่าวว่า “ลัวะหนีขึ้นไปอยู่บนดอย” ที่จริงแล้ว ลัวะเลือกภูมิประเทศเป็น เพราะเลือกที่ราบระหว่างภูเขาที่มีแม่น้ำไหลผ่านแล้วทำเหมืองฝาย เช่นเดียวกับชาวนาที่ลุ่ม

บ้านแปะในปัจจุบันมีบ้านเรือนประมาณ 200 หลังคา เดิมทีเป็นหมู่บ้านของชาวลัวะ ต่อมาเรียกตัวเองว่า “คนเมือง” พูดคำเมือง แต่สำเนียงการพูดเหนือกว่าคนในเชียงใหม่หรือจอมทองมาก กลางหมู่บ้านมีลำห้วยแม่แปะไหลผ่าน ตลอดลำห้วยมีเหมืองฝาย 7 ฝาย ลำดับจากฝายลูกบนสุดมาสู่ฝายลูกล่าง ดังนี้ ฝายแม่อนทราย ฝายนาแพะ ฝายไธ้ป้วย ฝายหลวง ฝายเหมืองฝาย ฝายสวนบะขุน ฝายนากบ ชาวบ้านทดน้ำจากฝายเหล่านี้เข้าเลี้ยงที่นาซึ่งอยู่บนที่ราบในหุบเขา

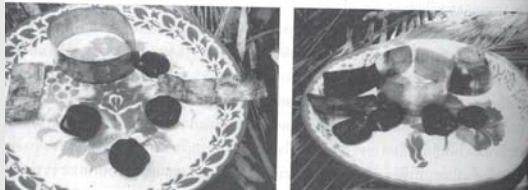
วัดราชวิสุทธารามหรือวัดบ้านแปะ เป็นวัดเก่าแก่ที่สำคัญ สร้างขึ้นในสมัยพระนางวิสุทธิเทวี กษัตริย์เชียงใหม่องค์สุดท้ายของราชวงศ์มังราย ลำดับที่ 18 (พ.ศ.2107-พ.ศ.2121) ก่อนที่ล้านนาเชียงใหม่ตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า พระนางได้ล่องเรือลงมาตามแม่น้ำปิงจนถึงท่ากาน ในปัจจุบันเป็นหมู่บ้านอยู่ใน ต.บ้านแปะ ชาวบ้านได้ปู่ย่าขาวทอดพื้นเมืองจากท่าเรือจนถึงบ้านแปะ ในสมัยนั้นเรียกว่าบ้านแปะบก เมื่อพระนางเดินทางมาถึงตลาดพระบาท ซึ่งเป็นเขาเดี่ยวๆ ได้ตรัสให้สร้างวัดไว้บนเนินตรงที่พลับพลาตั้งอยู่ ตั้ง

ชื่อว่า “วัดราชวิสุทธาราม” แล้วหลั่งน้ำถวายค่าเช่าที่ดินซึ่งเป็นไร่นาไว้สำหรับวัด และรับสั่งให้ชาวละแวกได้แก่ บ้านรากราน บ้านกองกุน บ้านอมกุด บ้านแปะบก บ้านปารวก ให้อยู่เฝ้ารักษาและปฏิสังขรณ์วัดต่อไป³⁵

พระนางวิสุทธิเทวีโปรดให้เขียนจารึกบนหลาเงิน (หลาเงิน = ตรา, ตราสาร) ห้ามมิให้เกณฑ์แรงงานใช้งานของข้าวัดที่พระนางได้อุทิศไว้เป็นทานแก่วัดราชวิสุทธาราม³⁶ (หลาเงิน เป็นหลักฐานที่สำคัญในการสืบค้นประวัติศาสตร์อย่างหนึ่ง เกี่ยวกับเรื่องราวในการถวายข้าวัด และการรับรองฐานะของชุมชนลัวะของกษัตริย์ในสมัยก่อน) วัดบ้านแปะปัจจุบันได้รับการบูรณะใหม่ทั้งหมด ไม่คงเหลือศิลปกรรมโบราณให้เห็น เนื่องจากผ่านการบูรณะมาหลายยุคหลายสมัย

การเลี้ยงผีหลาของลัวะบ้านแปะ : กระบวนการทำให้หลากลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์

การเลี้ยงผีตราหลวงหลาเงินของชาวบ้านแปะ เรียกให้สั้นว่า “เลี้ยงผีหลา” กระทำทุก 3 ปี ในเดือน 9 เหนือ หรืออาจมีพิธีกรรมนี้เมื่อเกิดวิกฤติกับหมู่บ้าน เช่น ฝนแล้ง ทำนาไม่ได้ผล ผู้คน สัตว์เลี้ยงในหมู่บ้านเกิดล้มตาย เป็นต้น ในพิธีกรรมนี้ “ตั้งข้าว” ผู้นำของพิธีกรรมจะเชิญหลาออกมาทำการบวงสรวง ผู้ที่ได้รับอนุญาตให้เดินไปร่วมเลี้ยงผี

ที่มา : คณะกรรมการสภาวัฒนธรรมอำเภอจอมทอง.
ประวัติเมืองจอมทอง. เชียงใหม่, 2550.

หลาในที่นี้ป่า ได้แก่ ชาวบ้านเพศชาย ยกเว้นเด็กและผู้หญิง โดยเฉพาะผู้หญิงห้ามแตะต้อง “หลา” เด็ดขาด เนื่องจาก “หลาเงิน” นี้ ได้รับความสนใจจากผู้สนใจนอกหมู่บ้านจำนวนมาก ในที่สุด จึงซ่อนไว้ในป่า และมีตำนานกำกับไว้ว่า หากนำหลามาไว้ในหมู่บ้านจะเกิดภัยพิบัติต่างๆ การเลี้ยงผีหลาใช้หมูตัวผู้ขนาดดินหน้าเท่ากำมือ เรียกว่า “หมูซาก้า” เมื่อฆ่าหมูแล้ว นำเลือดหมูใส่ชามไว้ นำหลาเงินและดวงตราต่างๆ มาแช่เลือดหมู เลี้ยงผีหลาเสร็จแล้ว นำเนื้อหมูมาปรุงเป็นอาหารตามจารีตชาวเหนือ คือ ลาบ แกงอ่อม อาหารทุกอย่างห้ามนำกลับบ้าน หากว่าเหลือต้องฝังดินเท่านั้น การอัญเชิญหลาเงินออกมาทำพิธีบวงสรวง ต้องจบในวันเดียว และต้องเชิญกลับไว้เก็บที่เดิม ก่อนที่พระอาทิตย์จะตกดิน³⁷

ทางออกไปทางใต้ของวัดราชวิสุทธาราม ก่อนจะถึงถ้ำตอง มีป้อมเล็กๆ แห่งหนึ่ง กำแพงป้อมเป็นรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส ก่อด้วยหินก้อนโต กำแพงกว้างยาวด้านละ 100 เมตร สูง 3 เมตร หนาประมาณ 3 เมตร มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ นอกกำแพงมีคูล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง แต่บัดนี้ดินเนินไปมากแล้ว ป้อมนี้สร้างอย่างมั่นคงแข็งแรง บนเชิงเนินดินปักด้วยเสาไม้จริงเป็นรั้วรายรอบ ชาวเหนือเรียก ลำเวียง ชาวบ้านแปะเรียกป้อมนี้ว่า เวียงหิน เวียงนี้มีประตูทางเข้า 3 ประตู คือ ด้านทิศตะวันออก ทิศตะวันตก และทิศใต้ เวียงนี้สร้างขึ้นครั้งที่พระนางวิสุทธิเทวีเสด็จพระราชดำเนินประพาสป่ารอบๆ หมู่บ้านแปะ³⁸

ใกล้ๆ กับเวียงหินมีภูเขาหินปูนสูง ในเขาหินปูนแห่งนี้มีถ้ำอยู่ถ้ำหนึ่ง ชาวบ้านเรียกว่า ถ้ำตอง ปัจจุบันเป็นสำนักสงฆ์วิปัสสนา มีพระเณรปลุกกุฏิอาศัยอยู่หน้าถ้ำ ภายในถ้ำตองมีชอกหินชอกเล็กชอกน้อย บางชอกอยู่เหนือถ้ำตองขึ้นไปจนต้องมีบันไดช่วยปีนป่าย ชอกหินเหล่านี้เคยใช้เป็นที่เก็บซ่อนตราหลวงหลาบเงิน ซึ่งชาวบ้านแปะหวงแหน ปัจจุบันชาวบ้านได้เปลี่ยนที่เก็บหลาบเงิน เพื่อปกป้องให้ปลอดภัยจากคนนอก

เรื่องเล่าเกี่ยวกับลัษะบ้านแปะ และการเลี้ยง “ผีหลาบ” นี้ สะท้อนให้เห็นว่า ครั้งหนึ่งลัษะหลายกลุ่มได้อยู่ร่วมกันเป็นชุมชนในบริเวณลำน้ำแม่แปะ การประพาสหลาบตราของพระนางวิสุทธิเทวีมองได้สองแง่ อาจเป็นการรับรองอำนาจขุนลัษะ หรือเป็นวิธีการจัดระเบียบกำลังคนในเขตปกครอง เมื่อกาลเวลาผ่านไปนานเข้าหลายสมัย ชาวลัษะยังคงอยู่ ขณะที่ผู้ปกครองมาแล้วไป รูปแบบการปกครองเปลี่ยน

"เวียงหิน"

เวียงที่ปรากฏหลักฐานว่าสร้างในสมัยพระนางวิสุทธิเทวี เมื่อเสด็จมาประทับที่บ้านแปะ ที่เรียกว่า "เวียงหิน" เพราะมีแนวกำแพงหินวางซ้อนกันเหมือนป้อมปราการ ปัจจุบันเวียงหินอยู่ทางทิศใต้ของบ้านแปะ

ไปอีก ชาวลัษะไม่สามารถใช้หลาบตรารับรองฐานะพิเศษของตนในฐานะที่ไม่ต้องถูกเกณฑ์แรงอีก แต่ลัษะได้ยก "หลาบตรา" นี้ขึ้นสู่ฐานะศักดิ์สิทธิ์มีนัยยะแสดงตนต่อคนพวกอื่นว่า พวกตนได้รับการยอมรับว่า จะไม่ต้องถูกกดขี่ และไม่ใช่ว่าใครที่จะต้องมาทำการรบราฆ่าฟัน พุดง่าย ๆ ว่า "หลาบ" ได้กลายมาเป็นสัญลักษณ์ ที่จะนำมาซึ่งความสงบสันติมาสู่เผ่าพันธุ์ตนเอง การที่ลัษะยกระดับหลาบขึ้นเป็น "ผีหลาบ" ก็คือกระบวนการทำให้ "หลาบ" กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ที่มีอำนาจปกป้องคุ้มครองขึ้นมาใหม่ในอีกรูปแบบหนึ่ง

ตำนานศักดิ์สิทธิ์ชาวบ้านแปะ

จุลศักราช 994 (พ.ศ.2175) ปีชวด เดือน 9 เหนือ แรม 7 ค่ำ พระเจ้าสุทโธทรมหาราช กษัตริย์เมืองพม่าได้กวาดต้อนผู้คนชาวบ้านชาวเมือง ข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามบ้านแปะ และข้าทาสของวัดกิตติ (ปัจจุบันเป็นวัดร้าง อยู่ในเชียงใหม่) ไปยังเมืองพม่า พอเดินทางไปถึงเมืองแจ่ม ชาวบ้านและข้าวัดราชวิสุทธาราม ได้ทำพิธีกรรมบูชาตราหลวงหลาบเงิน เทพยดาและอารักษ์เมืองล่าง นำน้ำมันส้มป่อยมาสระสรงตราหลวงหลาบเงิน แล้วได้นำหลาบเงินเข้าไปกราบทูลต่อพระเจ้าสุทโธทรมหาราช ว่าพวกเขาเป็นข้าวัดราชวิสุทธาราม ห้ามเคลื่อนย้ายและเกณฑ์แรงงาน เมื่อรู้แจ้งว่าเป็นข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามจริง พระเจ้าสุทโธทรมหาราช จึงให้ส่งข้าทาสของวัดราชวิสุทธารามและวัดกิตติกลับคืนแผ่นดินดังเดิม ต่อมาทั้งสองวัดนี้ได้สาบานจะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน³⁹ ยังมีอีกตำนานหนึ่งเป็นตำนานของชาวบ้าน มีเรื่องเล่าที่กล่าวถึงการกวาดต้อนผู้คนในยุคที่พระเจ้าสุทโธทรมหาราชเข้ามาว่า พระเจ้าสุทโธ หลังจากกวาดต้อนผู้คนจากหมู่บ้านต่างๆ โดยระหว่างการเดินทางที่จะข้ามแม่น้ำคง (น้ำสาละวิน) พระเจ้าสุทโธผู้ที่มีอิทธิฤทธิ์มาก ได้ใช้ดาบสะหลีกันไชยตัดแม่น้ำคงขาดแยกออกจากกัน แล้วให้เชลยและผู้คนท้อพยไปเดินทางข้ามน้ำคงไปอีกฝั่งหนึ่ง แต่พอถึงตอนที่ข้าทาสจากวัดราชวิสุทธาราม (คนบ้านแปะ) ข้ามบ้าง แม่น้ำคงก็กลับไหลตามเดิมเหมือนไม่ยอมให้คนจากวัดราชวิสุทธารามข้ามไป เจ้าสุทโธจึงยอมแพ้ ให้ชาวบ้านจากวัดราชวิสุทธารามเดินทางกลับบ้านของตน ที่มาของบ้านแปะจึงมาจากตำนานเรื่องเล่านี้ ชาวบ้าน อธิบายว่า "แปะ" นั้นเพี้ยนมาจากคำว่า "แป๊" ซึ่งคำว่า แป๊ อันแปลว่า ชนะ นั้นมาจากการที่ชาวบ้านแปะเอาชนะฤทธิ์อาคมของดาบสะหลีกันไชยของเจ้าสุทโธได้

หม้อต้อม ที่ใช้ใส่หลาบเงิน (หิริญญ) และหน้าจิต (พระราชัญจร) ที่พระนางวิสุทธิเทวี เจ้าเมืองเชียงใหม่ มอบให้ชาวลัวะบ้านแปะ เขตอำเภอจอมทอง จังหวัดเชียงใหม่ ในภาพเป็นพิธีเลี้ยงผีหลาบ ซึ่งจะทำ 3 ปีครั้งหนึ่ง หรือเมื่อมีเหตุจำเป็นอาเพศต่างๆ ชาวบ้านแปะก็จะอัญเชิญหลาบออกมาบวงสรวงเช่นไหว้ โดยมีตั้งข้าวเป็นผู้นำในการทำพิธี⁴⁰

ที่มา : คณะกรรมการสภาวัดนรธรรมอำเภอจอมทอง.
ประวัติเมืองจอมทอง. เชียงใหม่, 2550.

รูปปั้นพญาอังกษราช และปู่ส้อยย่าแมง
ภายในวัดพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง บุคคลในตำนานที่
กลายเป็นเรื่องเล่าของตำนานพระธาตุเจ้าศรีจอมทอง

เครื่องมือทางสังคมของโหล่งเมืองจอมทอง

1. พระธาตุเจ้าจอมทอง

พระธาตุจอมทอง เป็นพระธาตุที่มีชื่อเสียง ได้รับการยอมรับว่ามีความสำคัญอย่างสูง ในอดีต พระมหากษัตริย์ต้องอัญเชิญพระธาตุเข้าไปทำพิธีสงฆ์น้ำถึงในเชียงใหม่ ในงานพิธีสงฆ์น้ำพระธาตุของชาวจอมทอง จะจัดขึ้น 2 ครั้ง คือ ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 9 (เหนือ) และขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 (เหนือ) เพื่อเป็นการรำลึกถึงพระพุทธเจ้า ตามความเชื่อที่ว่า ครั้งหนึ่ง พระองค์ได้เสด็จมาบิณฑบาตที่เมืองอังกษราชะ หลังจากนั้นก็มีการแห่พระธาตุเพื่อให้ชาวบ้านสงฆ์น้ำ น้ำที่จะใช้ในการสงฆ์พระธาตุ ต้องเป็นน้ำจากน้ำแม่กลาง แห่ด้วยดอกคำฝอยสาเหตุที่ต้องใช้น้ำแม่กลางมาสงฆ์พระธาตุนั้น เพราะตำนานกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเคยเสด็จไปประทับบนดอยอ่างกา หรือดอยอินทนนท์ ซึ่งเป็นต้นกำเนิดของน้ำแม่กลาง

ตำนานของชาวเหนือนั้นมักเล่าเรื่อง “พระธาตุออกแอ่ว” (แอ่ว=เที่ยว) เช่นกรณีจอมทอง ปรากฏการณ์พระธาตุออกแอ่ว⁴¹ หมายถึง การที่พระธาตุเสด็จออกและปรากฏให้เห็นเป็นกลุ่มเป็นลำแสง ชาวบ้านมักเล่าว่า เห็นพระธาตุจอมทองเสด็จไปที่วัดพระเกิด วัดพระพุทบาท วัดดอยน้อย วัดศรีแดนเมือง เรื่องเล่าเกี่ยวกับพระธาตุออกแอ่ว เป็นเรื่องเล่าทั่วไปถึงการที่พระธาตุของพระพุทธเจ้าเสด็จออกไปหาพระธาตุด้วยกัน

ประเด็นที่ควรอภิปรายคือ พระธาตุเสด็จไปทำไม? ขอให้สังเกตว่า สถานที่ที่พระธาตุเสด็จไปนั้น มักเป็นพื้นที่ที่หมู่บ้านและเมืองนั้นๆ มีความเชื่อมโยงกันบางอย่าง “พื้นที่” ที่ พระธาตุออกแอ่ว ก็คือพื้นที่เขตแดนเชื่อมโยงของชุมชน เป็นเขตแดนความสัมพันธ์ที่เข้มข้นที่สุด ที่ประชาชนอธิบายความสำคัญของเครือข่ายของตนเอง ผ่านการเสด็จมาของพระธาตุ การเสด็จมาของพระธาตุช่วยย้ำความสำคัญของบ้านเมืองดังกล่าว ดังเช่น วัดพระธาตุที่พระธาตุจอมทองเสด็จไปนี้ เป็นที่ตั้งของบ้านน้ำลาด (จอมทอง) บ้านดอยน้อย (อ.ดอยหล่อ) บ้านศรีแดนเมือง (อ.ดอยหล่อ) บ้านลุ่มใต้ (อ.จอมทอง)

ในตำนานพระธาตุยังกล่าวว่า พระธาตุจะเสด็จไปยังบ้านพี่เมืองน้อง เช่น ระหว่างพื้นที่จอมทอง และพื้นที่เวียงห้วยหรือบ้านโง้ง ซึ่งมีตำนานเรื่องเล่ากล่าวไว้ว่า ในสมัยที่บ้านโง้งถูกปกครองโดยขุนโง้ง มีอยู่ช่วงหนึ่งเกิดภัยแล้ง ฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ขุนโง้งซึ่งเป็นผู้ปกครองในสมัยนั้น จึงได้ขออัญเชิญ พระธาตุเจ้าจอมทองมายังบ้านโง้ง เพื่อจะนำเอาพระบรมธาตุ ไปสักการบูชาเพื่อความเป็นสิริมงคลยิ่งขึ้น ชาวบ้านเรียกว่า “แห่พระธาตุของฝน” หลังจากทีอัญเชิญ พระธาตุเจ้ามาถึงบ้านโง้ง ก็เกิดปาฏิหาริย์ ฝนตกที่บ้านโง้ง ทำให้ขุนโง้งและชาวบ้านปีติยินดี หลังจากนั้นขุนโง้ง ได้ถวายที่ดินแก่พระธาตุเจ้าจอมทอง ปัจจุบัน นาผืนนี้อยู่ที่บ้านกลาง ตำบลบ้านโง้ง อำเภอบ้านโง้ง จังหวัดลำพูน วัดพระธาตุศรีจอมทองได้ให้ชาวนาเช่าที่นา โดยมีชาวบ้านโง้งมาเช่าทำการเกษตร จ่ายค่าเช่าเป็นรายปี เงินส่วนนี้ใช้เป็นเงิน บำรุงวัดพระธาตุสืบต่อมาจนถึงปัจจุบัน ในสมัยก่อนเมื่อมีการอัญเชิญพระธาตุเจ้ามาสรงน้ำ พระสงฆ์ และศรัทธาชาวบ้านโง้งจะต้องเดินทางไปร่วมงานสรงน้ำทุกปี หากปีไหนว่างเว้น ฝ่ายวัดพระธาตุศรีจอมทอง จะทำการแบ่งขันข้าวให้พระสงฆ์ทางบ้านโง้งไว้ 1 ขัน ความสัมพันธ์ที่ระหว่างเมืองจอมทอง และเวียงห้วยหรือบ้านโง้งนั้นมีมาเนิ่นนานผ่านอุดมการณ์ความศรัทธาพระธาตุซึ่งเป็นสิ่งสะท้อนและเป็นสิ่งผลิตซ้ำ เชื่อมโยงร้อยรัดความสัมพันธ์ของพื้นที่ทั้งสอง

พระธาตุออกแอ่ว

ณ วัดพระบาทตากผ้า อ.ป่าซาง จ.ลำพูน มีภาพวาด จิตรกรรมฝาผนัง พระธาตุเสด็จออกจากวัดหนึ่งไปยังอีกวัดหนึ่ง ตามความเชื่อของชาวบ้านนั้นว่า พระธาตุสามารถจะเสด็จไปในที่ต่างๆ ได้เองตามลำพัง มีผู้บอกเล่าอยู่เสมอว่า เคยเห็น พระธาตุเสด็จออกแอ่ว สิ่งที่คุณรู้และเห็นนั้นเป็นเรื่องหนึ่ง แต่ สิ่งที่สำคัญตามมาก็คือ พื้นที่ที่พระธาตุเสด็จไปนั้น ส่วนมากก็คือ พระธาตุของวัดต่างๆ ที่อยู่ใกล้เคียงความสัมพันธ์กัน ของชุมชน เช่น พระธาตุเสด็จจากจอมทองไปโหล่งเมืองก่า (วัดพระเกิด) บ้านน้ำลัด (จอมทอง) บ้านดอยน้อย (อ.ดอยหล่อ) บ้านศรีแดนเมือง (อ.ดอยหล่อ) บ้านลุ่มใต้ (อ.จอมทอง) เป็นต้น ชาวสารการเสด็จไปของพระธาตุช่วยย้ำความสำคัญของบ้าน เมืองเหล่านั้น เป็นมงคลแก่พื้นที่ และมีผลโดยปริยายให้ ความสัมพันธ์ของชุมชนในเครือข่ายการ “แอ่ว” ของพระธาตุ นั้น ตระหนักถึงความสำคัญของการเชื่อมโยงกันในหมู่พวกเขา

จิตรกรรมฝาผนัง ณ วัดพระบาทตากผ้า ลำพูน ภาพวาดสะท้อนความเชื่อเรื่อง “พระธาตุออกแอ่ว” (แอ่ว = เทียว)

“มด” บ้านแกนหลวง ไทดำเมืองแก

บ้านแกนหลวง เมืองแก เป็นหมู่บ้านของชนชาติไท ยังคงพูดภาษาไทย (ปัจจุบันเป็นเขตของประเทศเวียดนาม) “มด” ผู้นี้กำลังทำพิธีเกี่ยวกับการรักษาผู้ป่วยในบ้าน “มด” ที่เมืองแกสืบทอดทางฝ่ายหญิงเท่านั้น

รายชื่อลูก “มด” จอมทอง

ในวันเลี้ยง “มด” สมาชิกที่เป็นลูกหลานมดจะมาร่วมพิธีกรรมพ่อนผี เพื่อแสดงความกตัญญูต่อบรรพบุรุษ ในภาพหลังจากทำบุญแล้ว ก็ลงรายชื่อพร้อมจำนวนเงินที่มาร่วมฮอม แก้วมดจะมีสมุดเส้นลูกหลานมดรักษาไว้เล่มหนึ่ง

2. เครือข่ายมดจอมทอง

หมู่บ้านจำนวนหนึ่งในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูน มีผู้นับถือ “มด” หรือเป็น “ลูกหลานมด” ชาวบ้านเองอธิบายเรื่องมดกันไปหลายอย่าง เช่นว่า ลูกหลานของเครือข่ายตระกูลมีมาก จนเวลาทำพิธีกรรมให้ผีมีคนมามากเหมือนมดออกจากรู คำว่า “มด” มีปรากฏร่องรอยว่าเป็นชื่อเรียกผู้นำ ซึ่งเป็นบุคคลที่มีคุณสมบัติพิเศษ คือ สามารถเป็นผู้นำทางพิธีกรรม และสามารถรักษาโรคได้ บางแห่งเรียกบุคคลผู้นี้ว่า “มด” บางแห่งเรียก “มดหมอ” ตำแหน่ง “มด” สืบทอดตามสายเลือด ทำให้ดำราในการทำพิธีกรรม และเครื่องมือสำหรับทำพิธีกรรมก็จะผูกขาดอยู่กับกลุ่ม “มด” เท่านั้น ที่บ้านแกนหลวง เมืองแก (ปัจจุบันอยู่ในเวียดนาม คือ เมืองเดียนเบียนฟู) ปรากฏว่ายังมีผู้นำทางพิธีกรรมดังกล่าวนี้เรียกชื่อว่า “มด” (ความเข้าใจนี้ทำให้เราเข้าใจที่มาของคำว่า “พ่อมด” “แม่มด” “มดหมอ” ที่ใช้กันอยู่ในปัจจุบัน)

จอมทองเป็นเมืองที่มีการเลี้ยงมดกันมากเมืองหนึ่ง เช่น การเลี้ยงมดที่บ้านแท่นคำ บ้านท่าหลุก บ้านสบเตี๊ยะ เป็นต้น ในเมืองอื่นๆ ก็พบการเลี้ยงมดที่บ้านหลวงดอยเต่า และที่บ้านท่าช้าง กิ่งอ.เวียงหนองล่อง เป็นต้น

กลุ่มผู้นับถือมดเป็นกลุ่มใหญ่ มีสมาชิกลูกหลานมดมาก ในวันเลี้ยงผี แก้วมดจะเรียกลูกหลานให้เข้ามาร่วมพิธีกรรมได้จำนวนมาก แสดงพลังและการโยงยึดของกลุ่มนี้ว่ามีอยู่สูง การเลี้ยงมดครั้งใหญ่ (บางที่เรียกว่า พ่อนมด) อาจมีการจัด 5 ปีครั้ง หรือ 7 ปีครั้ง ขณะที่การเลี้ยงตามปกติทำทุกปี

มีสิ่งที่น่าสนใจคือ “การฟ้อนผีมด” ในพื้นที่สบเตี๊ยะ ซึ่งมีผีมดทั้งหมด 3 เก้าผี มีการ “ฟ้อนเอาแสง” หมายความว่า ถ้าผีมดเก้าโหนดเลี้ยงผีเป็นงานใหญ่ อีก 2 เก้าที่เหลือนจะเข้าร่วมพิธีกรรมฟ้อนผีด้วย เรียกว่า “ฟ้อนเอาแสง” ซึ่งเป็นการนำระบบ “เอามื้อ เอารัน” (การลงแขก) มาใช้ แสดงว่า กลุ่มผีมดคนละสายบรรพบุรุษ มีการสร้างเครือข่ายให้กลุ่มขยายใหญ่ขึ้น

การรักษาพลังร่วมของกลุ่มลูกหลานผีมดดังที่กล่าวมานี้ ก็คล้ายคลึงกับการพยายามสืบทอดของกลุ่มผู้นับถือผีลัวะ และกลุ่มผู้นับถือผีเม็งในท้องถิ่นนี้ น่าประหลาดใจที่ยังเข้าสู่สมัยใหม่ โลกก้าวหน้า แต่การเลี้ยงผีกลับคงอยู่ เป็นพิธีกรรมที่เข้มแข็ง และยืนหยัดอยู่ท่ามกลางความทันสมัย ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมมีทั้งเด็กวัยรุ่น ผู้ใหญ่ และคนแก่คนเฒ่า การรักษาการเลี้ยงผีไว้นี้ สิ่งที่ปรากฏชัดเจนก็คือ พิธีกรรมเลี้ยงผีย้ำความมีอยู่ของตัวเอง ผลิต้าความสำคัญของระบบเครือญาติ ระบบอาวุโส หรือระบบเก้าผี ชาวบ้านใช้พิธีกรรมสาธารณะนี้ เป็นกระบวนการสำคัญในการแสดงพลังของเครือข่าย หรือการโยงยึดในกลุ่มพวกของตน

“ฟ้อนผีมด” (พ.ศ.2549)

ในพิธีเลี้ยงผีมด สมาชิกของผีจะร่วมกันฟ้อนผีใน “ผาม” (สิ่งปลูกสร้างชั่วคราวเพื่อทำพิธีกรรมฟ้อนผี) และเตรียมอาหารเลี้ยงผี “พ่อหม่อน แม่หม่อน” ในพิธีกรรมนี้ มีการละเล่นที่สะท้อนความสำคัญของประวัติศาสตร์ของกลุ่มชนคือ มีการชนไก่ การตีผึ้ง การฟ้อนดาบ การคล้องช้าง การเล่น “บอกไฟ” และสุดท้ายคือ การฟ้อนเทียน

การนับถือผี และการ “ตัดผี” ล้วนเป็นเครื่องมือทางสังคม

แม่ตา สุปินตา ชาวบ้านหลวงจอมทอง อายุ 85 ปี เป็น “เก้าผี” นายประตูหลวง บอกเล่าเรื่องราวการตัดผีที่บ้านแม่กลาง

หลังจากอิทธิพลของศาสนาพุทธสายธรรมยุติกนิกายแพร่เข้ามาในแอ่งเชียงใหม่-ลำพูนในราวทศวรรษ 2500 แนวคิดเรื่องการให้ชาวบ้าน “ตัดผี” เล็กนับถือผี หันมาหาพุทธศาสนาอย่างเดียวกระจายไปในหลายเมือง พระสงฆ์หลายรูปได้เป็นผู้นำทางจิตใจหนุนให้ชาวบ้านละเลิกจารีตเดิมที่ถูกตัดสินว่า “งมงาย” กลุ่มผู้นับถือผีจอมทองก็ได้เข้าร่วมการตัดผี ละเลิก จารีตเดิม โดยยกเลิกความเชื่อ ทำลายหอผีมืด และโยนทิ้งลงน้ำแม่กลางไป

มีเรื่องเล่าว่า มีชาวบ้านแม่กลางคนหนึ่งชื่อปู่ก่อง ซึ่งเป็นคนบ้านอื่นแต่มาแต่งงานที่บ้านแม่กลาง ครั้นตัวเองอายุมาก ลูกเมียตายแล้ว ปู่ก่องก็ได้ไปตัดผีที่สำนักสงฆ์ ถ้าผาบ่อง เล่ากันว่า พอเช้าช่วงฤดูฝนน้ำแม่กลางไหลหลาก น้ำไหลเข้าท่วมบ้านปู่ก่อง ปู่ก่องก็แสร้งดินหอผีให้ไหลตามน้ำแม่กลางไป กล่าวถึงบ้านสบเตี๊ยะ ชาวบ้านสบเตี๊ยะคือ ยายแยง อาศัยอยู่ใกล้กับน้ำแม่กลาง เห็นหอผีปู่ย่าที่ปู่ก่องดินหอน้ำแม่กลางมาค้างที่ต้นไม้ไผ่ริมน้ำ ก็จัดการเก็บขึ้นมา ตั้งหอผีขึ้นกราบไหว้ หลังจากนั้นมา ปู่ก่องก็ล้มป่วยลง กลายเป็นโรคประสาท และใช้มีดฟันศีรษะตัวเอง แม้ไม่ตายแต่ก็กลายเป็นคนสติเฟื่อง อันเป็นที่มาของคำว่า “ปู่ก่องฟันหัว” และเรื่องราวนี้กลายมาเป็นนิทานพื้นเมืองเล่าสืบๆ กันมา มีบางคนแย้งว่า เรื่อง “ปู่ก่องฟันหัว” นี้ เป็นนิทานที่เล่ากันอยู่ก่อนแล้ว ส่วนเหตุการณ์ที่มีคนเอาหอผีทั้งน้ำนั้นจริง และเกิดขึ้นที่หลัง แต่รวมเอานิทานมาเล่าผนวกให้ดูจริงจัง ไม่มีใครยืนยันได้ว่าเรื่องจริง เป็นแบบไหน

อย่างไรก็ตาม เหตุการณ์ลงเอยว่า ชาวจอมทองที่ตัดผีเกือบทั้งหมด หันกลับมานับถือผีดั้งเดิม โดยใช้จารีตเก่าของล้านนาคือ ทำการ “ซื้อผี” หรือ “ซื้อเข้าผี” จากญาติหรือคนรู้จัก การ “ซื้อเข้าผี” เป็นพิธีกรรมอย่างหนึ่งเพื่อจัดระเบียบสังคมของชาวล้านนาทุกกลุ่ม

เรื่องราวนี้สะท้อนพลวัตของความเชื่อเรื่องผี ท่ามกลางการไหลเข้ามาของศาสนาพุทธ ชาวบ้านเลือกเอาการนับถือพุทธและยังรักษาระบบผีไว้ คำว่า “ปู่ก่องฟันหัว” มีนัยเย้ยหยันบุคคลที่ไร้สติ ไร้ความคิด เป็นการย้ำว่า ระบบผียังเล็กไม่ได้เพราะเป็นสิ่งที่สะท้อน “ตัวตน” ของคนจอมทอง

การตัดผีและการซื้อผี เป็นประเด็นสำคัญ ที่รองรับความเปลี่ยนแปลงทางความคิดของชุมชน ในหลายทศวรรษที่ผ่านมา การตัดผีเกิดขึ้นที่นั่นที่นี้ เช่น ชาวบ้านตัดผีแล้วหันไปนับถือคริสต์ หรือตัดผีแล้ว หันไปนับถือพุทธศาสนาอย่างเดียวนั้นเป็นต้น แต่ก็ปรากฏอยู่มากว่า มีผู้ตัดผีแล้วหวนกลับมา “ซื้อเข้าผี” อีก หมู่บ้านที่ตัดผีแล้ว ไม่หวนกลับมา นับถืออีกเลยนั้นยังมีน้อย

สัมภาษณ์แม่ตา สุปินตา อายุ 85 ปี บ้านหลวง ต.บ้านหลวง อ.จอมทอง จ.เชียงใหม่
วันที่ 15 เมษายน พ.ศ.2548

3. เครือข่ายผูกเสี่ยว

จอมทองเป็นเขตที่มีภูเขาล้อมรอบ ดอยอินทนนท์อยู่ทางทิศตะวันตกของเมือง เป็นที่รู้กันว่า ประชากรส่วนหนึ่งของจอมทองที่อาศัยอยู่ตามภูเขาเป็นชาวม้งและกะเหรี่ยง กะเหรี่ยงบ้านผาหมอนนั้น ถือว่าเป็นกะเหรี่ยงดั้งเดิมที่อยู่มานาน เมื่อจำนวนประชากรในบ้านผาหมอนมากขึ้น จึงแยกย้ายออกไปตั้งหมู่บ้านใหม่ ตามภูเขาลูกอื่นๆ ในดอยอินทนนท์ ได้แก่ บ้านหนองหล่ม บ้านแม่กลางหลวง บ้านแม่กลางน้อย บ้านผาหมอนใหม่ และบ้านสบหาด ชาวกะเหรี่ยงมีการติดต่อสัมพันธ์กันเป็นเครือข่าย ในปีหนึ่งๆ กะเหรี่ยงจะจัดงานประเพณี “มัดมือ” (วันปีใหม่ของกะเหรี่ยง) ชาวกะเหรี่ยงจากหลายท้องที่มาร่วมงานนี้ จนมีคำกล่าวว่า “กะเหรี่ยงบนป่าบนดอย เป็นพี่น้องกันหมด”

ความสัมพันธ์ของคนเมืองจอมทองกับกะเหรี่ยง เกิดขึ้นผ่านการแลกเปลี่ยนสินค้า โดยกะเหรี่ยงนำของป่า เช่น ลูกก่อ เห็ด น้ำผึ้ง มาแลกกับสินค้าของคนพื้นราบ เช่น เกลือ ปลาทุ กะปิ ยาสูบ และปลาแห้ง เป็นต้น ฝ่ายชาวจอมทองก็มักไปขอเช่าควายของกะเหรี่ยงมาไถนา ชาวกะเหรี่ยงยังจำได้ว่า คนรุ่นก่อนเล่าเรื่องต้องจูงควายไปส่งให้คนบ้านลุ่ม (คนจอมทอง) ในสมัยต่อมา ชาวจอมทองเลี้ยงวัวควายมากขึ้น คราวนี้กะเหรี่ยงเป็นฝ่ายเอาวัวควายของชาวบ้านลุ่มขึ้นไปเลี้ยงผา หมายความว่า ลูกวัวที่ได้แบ่งกันคนละครึ่ง ชาวจอมทองเคยเรียกกะเหรี่ยงว่ายาง ซึ่งเป็นนิยามที่แสดงให้เห็นความแตกต่าง นั้นเป็นมิติหนึ่ง แต่อีกมิติหนึ่งชาวจอมทองกับกะเหรี่ยงใกล้ชิดกันเหมือนเพื่อน มีการพึ่งพาอาศัยกัน จนกลายมาเป็น “เสี่ยว” กัน ที่เรียกกันว่า “เสี่ยว” มีคำใช้ว่า “แม่เสี่ยว” “ป้อเสี่ยว” แสดงว่า ยอมรับความสัมพันธ์ของแต่ละฝ่ายว่าเท่าเทียมกัน มีฐานะเป็นเพื่อนสนิท แม้แต่ในงาน “มัดมือ” กะเหรี่ยงก็เชิญ “เสี่ยว” คนเมืองมาร่วมพิธีกรรม

ความสัมพันธ์แบบ “ผูกเสี่ยว” ซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่ชนชาติไทยนิยมใช้ ได้ขยายนำไปใช้กับชาติพันธุ์อื่นๆ เพื่อลดความแตกต่างระหว่างกันลงไป

หญิงชาวกะเหรี่ยงยังคงนิยม
ทอดผ้าขึ้นใช้เอง

ทุ่งหลวงเมืองลี้

ในภาพคือเมืองลี้ เป็นมุมที่มองลงมาจากวัดพระธาตุดวงเดียว ทำให้เห็น "ทุ่งหลวง" พื้นที่ราบกว้างใหญ่ ของเมืองลี้ตั้งแต่อดีตจนปัจจุบัน

โหล่งเมืองลี้

ประวัติศาสตร์และตำนาน

เมืองลี้ เป็นเมืองเก่าแก่ มีชื่ออยู่ในประวัติศาสตร์หลายสมัยต่อเนื่องกัน เมืองลี้ตั้งอยู่บนที่ราบสูง ในหุบเขา อยู่ห่างจากเมืองลำพูนไปทางทิศใต้ 105 กิโลเมตร เรื่องราวความเป็นมาของเมืองลี้ มีประวัติศาสตร์เชื่อมโยงกับตำนานศักดิ์สิทธิ์ถึง 3 ฉบับ คือ ตำนานวัวอุสุภราช ตำนานพระเจ้าเลียบโลก และตำนานพระนางจามรี

เมืองลี้มีลำน้ำแม่แต้ไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออก ทางด้านทิศตะวันตกมีลำน้ำอีกสายหนึ่ง ไหล อ้อมไปทางเหนือบรรจบกับลำน้ำแม่แต้ ส่วนทางทิศใต้เป็นแนวปากกว้างใหญ่ ชาวบ้านเล่าต่อๆ กันมา ว่า เจ้าแม่จามรีได้มาตั้งบ้านแปงเมืองขึ้นที่เชิงดอยนี้ เมื่อเลือกพื้นที่ตั้งเมืองได้แล้ว พระนางให้ทำการ ขุดคูทางด้านทิศใต้ตั้งแต่แนวฝั่งลำน้ำแม่แต้ตัดไปทางทิศตะวันตกจรดลำห้วยเวียงส่วนทางด้านตะวันออก ด้านทิศเหนือ และด้านตะวันตกมีลำห้วยเวียงและลำห้วยแม่แต้เป็นคูธรรมชาติอยู่แล้ว นอกจากนี้เจ้า แม่จามรียังได้สั่งให้ทำฝายกั้นลำห้วยแม่แต้ เพื่อให้เกิดน้ำขังเป็นคูล้อมรอบเมืองที่สร้างขึ้น ทั้งยัง เป็นการกักเก็บน้ำไว้ใช้ในเมืองอีกด้วย

เมืองลี้ได้เจริญรุ่งเรืองตลอดสมัยพระนางจามรี สิ่งก่อสร้างต่างๆ แม้เมื่อเมืองลี้ร้างไปนานก็ยังปรากฏหลักฐานซากสิ่งก่อสร้างอยู่ ทั้งซากแนวกำแพงเมือง แนวคูเมือง และซากวัดวาอาราม เมื่อสิ้นสมัยพระนางจามรีได้มีเจ้าเมืองปกครองเมืองลี้ต่อมาอีก 5 องค์ คือ เจ้าอ่อนเมือง เจ้าจองสูง เจ้าข้อมือเหล็ก เจ้าปู่เหลือง และเจ้านัวมืองาม (เจ้ากำงเวียง)

ในสมัยที่เจ้านัวมืองามเป็นเจ้าเมืองปกครองอยู่นี้ ได้มีกองทัพสุโขทัยยกพลมาตระเวนดูกำลังไพร่พลและที่ตั้งของเมืองลี้ เพื่อจะโจมตีเอาเป็นเมืองอยู่ในเขตการปกครองของสุโขทัย ปรากฏว่าเห็นที่ตั้งเมืองลี้แน่นหนา มีป้อมปราการ กำแพงเมือง คูเมืองที่ล้อมรอบ นอกจากนี้ยังมีคูน้ำที่ปลูกขึ้นเป็นแนวรอบเมือง ยากที่จะฝ่าเข้าไปได้ กองทัพของสุโขทัยจึงได้ยกไพร่พลกลับ เพื่อวางแผนการโจมตีเมืองลี้ในโอกาสต่อไป แล้วอีกไม่นานกองทัพสุโขทัยก็ได้ยกมาตั้งอยู่นอกเมือง ทำที่เหมือนจะยกพลเข้าโจมตีเมือง และได้ใช้ปืนยิงเข้าไปในตัวเมือง ลูกกระสุนปืนที่ใช้อย่างเข้าไปในเมืองและในคูน้ำทั่วทั้งไปนั้น ส่วนหนึ่งทำด้วยเงินก้อน ฝ่ายสุโขทัยได้ระดมยิงลูกกระสุนเงินเข้าไปในเมืองและคูน้ำทั่วทุกด้านแล้ว จึงได้ยกทัพกลับไปภายหลังจากที่กองทัพสุโขทัยกลับไปแล้วชาวเมืองเก็บได้กระสุนเงินที่ฝ่ายสุโขทัยยิงตกอยู่ทั่วไป ต่างก็พากันตื่นตื่นเที่ยวเก็บเม็ดเงินเป็นการใหญ่ จนถึงกับตัดฟันต้นไม้ไปเพื่อแผ้วถางเก็บเอากระสุนเงินทั้งที่ตกอยู่ในคูน้ำและฝังติดอยู่ตามลำไม้ไผ่ จนไม้ไผ่ถูกตัดฟันลงไปหมด เมื่อกองลาดตระเวนสุโขทัยยกมาอีกครั้งหนึ่ง หลังฤดูแล้งผ่านไป ฝ่ายสุโขทัยจึงได้ลอบเข้าเผาไม้ไผ่ที่ถูกตัดฟันทิ้งแห้งอยู่ไฟก็ลุกไหม้ทั้งไม้ไผ่และเผาบ้านเมืองจนวอดวาย นอกจากนี้ฝ่ายสุโขทัยยังใช้ปืนยิงเข้าใส่ผู้คนพลเมือง ที่แตกกระสานซ่านเซ็นอีกด้วย เจ้านัวมืองามถูกกระสุนตามร่างกาย และถูกนัวมูฆาตถึงแก่ความตาย เมื่อทัพสุโขทัยตีเมืองได้สำเร็จ ก็ได้กวาดต้อนผู้คนและขนทรัพย์สินไปยังสุโขทัย เมืองลี้จึงได้กลายเป็นเมืองร้างไปตั้งแต่นั้นมา⁴²

ในประวัติศาสตร์ยุคใกล้เคียงกันมาว่า เมืองลี้มีหัวหน้าปกครองเรียกว่า พญาลี้ มีผู้ช่วย 2 คน เรียกว่า พ่อเมืองขวา และ พ่อเมืองซ้าย เป็นผู้นำส่งพญาลี้ พญาลี้นำส่งต่อเจ้าผู้ครองนครลำพูนอีกชั้นหนึ่ง เมื่อจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลจึงยุบเมืองลี้ เป็นอำเภอขึ้นกับจังหวัดลำพูน⁴³

รูปปั้นเจ้าแม่จามรี ที่หน้าวัดพระธาตุดวงเดียว เชื่อกันว่าเป็นวีรกรรมผู้สร้างเมืองลี้

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวิหาร
วัดหลายหิน บอกเล่าถึง
ตำนานเมืองลี้เมื่อครั้งที่
เจ้าแม่จามรีทรงตั้งเครื่อง
บวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ผาของ
ปัจจุบัน มีก้อนหินใหญ่ตั้งอยู่
และได้ชื่อว่า ผาของ อยู่ห่าง
จากบ้านนากลาง ตำบลลี้ ไป
ทางตะวันออกเฉียงเหนือ
ของหมู่บ้าน

ตำนานเมืองลี้ จากจารึกโบราณใบลานอักษรพื้นเมือง จารึกสมุดข่อย คำว่าเมืองลี้

ตำนานเมืองลี้ ได้เริ่มกล่าวถึงประวัติศาสตร์ความเป็นเมือง ตั้งแต่เจ้าแม่จามรี (คนละองค์กับเจ้าแม่จามเทวีของ
หริภุญไชย) เดินทางมาสร้างเมือง เรื่องราวของเมืองลี้ได้ถูกรวบรวมไว้ในหนังสือ “ตำนานเมืองลี้” ซึ่งเป็นหนังสือที่
รวบรวมตำนานจากจารึกโบราณอักษรพื้นเมือง จารึกสมุดข่อย คำว่าเมืองลี้ และเอกสารบันทึกอื่นๆ จะขอล่าสรุป
ความเกี่ยวกับการเดินทางมาสร้างบ้านแปงเมือง ของเจ้าแม่จามรี จากเอกสารดังกล่าว ดังนี้

เมื่อก่อน พ.ศ. 1800 คนได้อาศัยอยู่ที่อาณาจักรน่านเจ้าถูกศัตรูรุกราน จึงได้พากันอพยพหนีจากถิ่นเดิมลงมาทางใต้
ในครั้งนั้นได้มีคนใดกลุ่มหนึ่งหนีภัยข้าศึกมาทางแคว้นหลวงพระบาง ลงมาสู่แคว้นล้านนา ในกลุ่มดังกล่าวมีเจ้าแม่
จามรีเป็นหัวหน้า มีท้าวพวงมะหาด (ท้าวปวงมะหาด) ซึ่งเป็นทหารคนสนิทเป็นผู้นำทาง โดยมีช้างเป็นพาหนะพาเจ้าแม่
และไพร่พลเมืองหนีภัยล่องลงมาเรื่อยๆ ตามแนวเมืองฝางในปัจจุบัน เลียบเลาะมาตามแม่ระมิงค์ (แม่น้ำปิง) ถึงดอย
แห่งหนึ่งช้างทรงของเจ้าแม่จามรี ได้ออกวิ่งจากดอยบ้ายหน้าลงไปตามลำน้ำปิง ดอยแห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า ดอยหล่อ⁴⁴ ช้าง
ทรงได้นำขบวนเดินทางเข้าสู่เขตเมืองหริภุญไชยตอนใต้ เลียบไปตามป่าดงทางทิศตะวันออก ช้างพาเดินตัดตรงไปที่
ดอยแห่งหนึ่งและพาเลาะรอบใกล้เชิงดอยนั้น ต่อมาดอยนั้นจึงได้ชื่อว่า ดอยแม่ลอบ⁴⁵ แล้วพาเดินทางมุ่งหน้าไปทางทิศ
ใต้สู่ขุนน้ำลี้ (ซึ่งสมัยนั้นยังไม่ได้มีชื่อว่าน้ำลี้) ด้วยเทือกเขายาวติดต่อกันสลับซับซ้อน ผู้คนพลเมืองที่เดินตามกันมาต่าง
ก็เหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้า จนต้องหายใจออกทางปากและเปล่งเสียงออกมาว่า "หุย หุย ฮุย ฮุย" ตลอดทาง ต่อมาภายหลัง
ที่นั่นได้ชื่อว่า ดอยฮ้อย⁴⁶ ขบวนได้เดินทางต่อมาอีกระยะหนึ่งก็ได้มีการหยุดพักไพร่พล และได้ทำการซ่อมแซมเครื่อง
ทรงช้างที่ชำรุดเสียหาย ณ ที่หยุดพักซ่อมแซมเครื่องทรงนี้ต่อมาได้เรียกชื่อว่า แม่แซม หรือ แม่แสม⁴⁷ หลังจากนั้นก็ได้
ออกเดินทางต่ออีกครั้งวันก็ได้หยุดพักช้างและพักพล ท้าวพวงมะหาดได้ให้ความรู้ช้างบังคับช้างให้หมอบลง เพื่อที่จะได้

ปลงเครื่องช้าง แต่ช้างไม่ยอมลงจึงบังคับช้างโดยใช้ขอเหล็กกระทู้ (ภาษาท้องถิ่นทางเหนือเรียก “ตั่ง”) หักช้างเพื่อให้ช้างหมอบ ที่แห่งนี้ต่อมาจึงได้ชื่อว่า **ตั่งหัวช้าง**⁴⁸ หลังจากพักไพร่พลเสร็จก็เดินทางต่อมาทางทิศใต้ พอเดินทางมาถึงลำห้วยแห่งหนึ่ง ช้างทรงได้ตกใจออกวิ่งจน “เต็ง” (กระตัง) ที่ผูกคอช้างหลุดออกจากคอช้าง ภายหลังที่นั่นจึงได้เรียกชื่อว่า **แม่ปันเต็ง**⁴⁹ เมื่อเดินทางต่อมาอีกสักกระยะหนึ่งจึงหยุดพัก ขณะที่หยุดพักนั้นท้าวปวงมะหาดได้ออกเที่ยวล่าสัตว์ หรือภาษาท้องถิ่นเรียก แอ่ว แล้วถูกอสริษกัดถึงแก่ความตาย เจ้าแม่จามรีจึงให้ปลงศพท้าวปวงมะหาด จากนั้นบริเวณที่ปลงศพก็ให้ตั้งวัดขึ้น เรียกวัดแอ่ว หรือ **วัดแอ่ว**⁵⁰ ภายหลังเจ้าปวงมะหาดก็กลายมาเป็น “ผีเมือง” บ้านปวง ชาวบ้านปวงยังคงจัดงานเลี้ยงผีเมือง ให้วังหลวงเจ้าปวงมะหาดเป็นประจำทุกปี

เมื่อมีเหตุร้ายเกิดขึ้นกับหัวหน้าผู้นำทางเช่นนี้ เจ้าแม่จามรีจึงทำการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เทพอารักษ์ ขอให้ช่วยนำทางช้างทรงไปสู่สถานที่ที่อันควรแก่การสร้างบ้านแปงเมือง ช้างทรงออกเดินทางมาตามแนวตอย ปายหน้าไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ พอถึงตอยลูกหนึ่งช้างทรงได้หันกลับคืนหลัง แต่แล้วช้างทรงก็หันกลับเดินทางต่ออีก ตอยลูกนั้นจึงได้ชื่อว่า **ตอยคืน** ครั้นช้างเหนื่อยเข้าก็หยุดเดินแล้วตะแคงข้างอยู่ ณ ริมฝั่งลำห้วยแห่งหนึ่ง ณ ที่นั้นต่อมาจึงได้ชื่อว่า **ตาแดง** หรือ **นาแดง** เมื่อก่อนเป็นบึงบ้าน (หอยมบ้าน) ในหมู่บ้านกลาง ตำบลลี อำเภอลี้ เรียกว่า **บ้านนากลางนาแดง** เมื่อเห็นช้างและไพร่พลเหนื่อย เจ้าแม่จึงให้หยุดพักและให้ไพร่พลนำเอาก้อนหินมาวางซ้อนกันข้างก้อนหินใหญ่ที่ตั้งอยู่ เพื่อทำเป็นแท่นบูชา จากนั้นได้จัดเครื่องบวงสรวงอธิษฐานเป็นครั้งที่สอง ณ ที่นั้นยังปรากฏก้อนหินใหญ่ตั้งอยู่และได้ชื่อว่า **ผายอง** อยู่ห่างจากบ้านนากลาง ตำบลลี อำเภอลี้ ไปทางทิศตะวันออกเฉียงเหนือของหมู่บ้าน

ช้างเดินขบวนปายหน้าไปอีกระยะหนึ่งก็มาถึงลำน้ำแม่ลี่ ได้เกิดอาเพศโพงป่าหลอก (ผีป่า) ทำให้ช้างสะดุ้งตกใจสถานที่แห่งนั้นจึงได้ชื่อว่า **โพงหลอก** ปัจจุบันคือ **บึงบ้านโพง** เมื่อช้างตกใจได้พาทรายนอนไปทางทิศใต้ ต่อมาภายหลัง ณ ที่นั้น เรียกว่า **ป่าหก** หรือ **ป่าหก** (ปัจจุบันเป็น **บ้านป่าหก** หมู่ 7 ตำบลลี อำเภอลี้) เมื่อช้างตกใจก็ออกวิ่งทำให้เครื่องประดับช้างบางส่วนที่ทำด้วยทองคำเป็นพวงหลุดลงมามากที่นั่น จึงได้เรียกชื่อว่า **ปวงคำ** หรือ **พวงคำ** (ปัจจุบันคือ **บ้านปวงคำ** หมู่ 9 ตำบลลี อำเภอลี้) ช้างได้ไปหยุดยืนอยู่ที่สบน้ำลำห้วยแห่งหนึ่ง ไพร่พลตามไปทัน ช้างก็หันกลับไปทางทิศเหนืออีก แล้วเดินลัดเลาะไปตามป่าและเชิงตอย ช้างเดินไปตามลำห้วยแคบๆ ไพร่พลก็เดินตามกันไปเป็นสาย ห้วยนั้นจึงได้ชื่อว่า **ห้วยสาย** ช้างเดินล่องไปตามลำห้วยจนถึงสบห้วยที่ต่อกับลำน้ำลี่ ที่ตรงนั้นจึงได้ชื่อว่า **ฮ่อมต้อ** (ปัจจุบันคือ **บ้านฮ่อมต้อ** หมู่ 5 ตำบลลี อำเภอลี้) หลังจากนั้นช้างได้หยุดอยู่ ไพร่พลทั้งหลายก็ได้หยุดพักรวมกันอีกครั้งหนึ่ง เจ้าแม่จามรีจึงได้ทำพิธีบวงสรวงอธิษฐานอีกเป็นครั้งที่สาม โดยขอให้เทพอารักษ์และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ได้ช่วยเหลือให้ได้สร้างบ้านแปงเมือง หลังจากเสร็จพิธีแล้วช้างก็ออกเดิน นำขบวนที่ติดตามเลียบเลาะลำน้ำลี่ขึ้นไปทางทิศใต้ แล้วแยกขึ้นไปตามลำน้ำอีกสายหนึ่ง ณ ที่ลำน้ำมาบรรจบกันสามสาย ต่อมาเมื่อชื่อเรียกลำน้ำเหล่านี้ว่า **แม่ลี่-แม่แต๊ะ-แม่ไป** ช้างได้เดินนำไปตามลำน้ำแม่แต๊ะอีกระยะหนึ่งก็เดินตัดขึ้นฝั่งน้ำแม่แต๊ะทางด้านทิศตะวันตกขึ้นไปบนเนินสูง จนถึงบริเวณแห่งหนึ่งช้างก็หยุดเดินและทำกิริยา 5 ประการ คือ คู้เข้า หรือหมอบลง ชูวงขึ้น ทำลักษณะคล้ายประนมไหว้และปรียอดอกไม้ ส่งเสียงโกญจนาทดังลั่นสนั่นสะเทือนทั้งพื้นดินและแผ่นฟ้า ใช้งานทั้งคู่งัดลงดินเป็นนิมิตหมาย และลุกขึ้นทำท่าคึกคักขึงขังเดินรอบบริเวณทลลักษณะทักษิณาวรรตสามรอบ พอสิ้นสุดกิริยาทั้งห้าแล้ว ช้างได้หยุดเดินหมอบลงนอนหันหัวไปทาง

ทิศตะวันออกเฉียงเหนือ ชูวงษ์ไปทางทิศตะวันออกเฉียงใต้พร้อมกับสันใจลง⁵¹

หลังจากนั้นเจ้าแม่จามรีได้พิจารณาบริเวณสถานที่ดังกล่าว เห็นว่าเป็นพื้นที่ที่อยู่บนที่สูง มีลำน้ำไหลผ่านทางด้านทิศตะวันออกสายหนึ่ง (ลำน้ำแม่แต๊ะ) ทางด้านทิศตะวันตกก็มีลำน้ำไหลผ่านอีกสายหนึ่ง อ้อมไปทางเหนือบรรจบกับลำน้ำแม่แต๊ะ ส่วนทางทิศใต้เป็นแนวป่าไผ่ออกไปกว้างใหญ่ เมื่อได้พิจารณาทำเลเป็นที่รอบคอบแล้ว เจ้าแม่จามรีจึงตั้งบ้านเมืองขึ้น ณ ที่แห่งนี้เมื่อเลือกพื้นที่ตั้งเมืองได้แล้วเจ้าแม่สั่งให้ทำการขุดคูทางด้านทิศใต้ตั้งแต่แนวฝั่งลำน้ำแม่แต๊ะตัดไปทางทิศตะวันตกจรดลำห้วยเวียง ส่วนทางด้านตะวันออก ด้านทิศเหนือ และด้านตะวันตกก็มีลำห้วยเวียงและลำห้วยแม่แต๊ะเป็นลักษณะคูล้อมรอบมาค้ำค้ำอยู่แล้ว นอกจากนี้เจ้าแม่จามรีได้ให้ทำฝายกั้นน้ำลำห้วยแม่แต๊ะ เพื่อให้เกิดน้ำขังเป็นลักษณะคูล้อมรอบเมืองที่สร้างขึ้น ทั้งยังเป็นกักเก็บน้ำไว้ใช้ในเมืองอีกด้วย

ต่อจากนั้นได้มีการสร้างที่ประทับและสร้างบ้านเรือนในตัวคูเมือง พร้อมกับสร้างเจดีย์ขึ้นเจดีย์หนึ่งครอบบริเวณที่เผาศพช้าง ซึ่งเป็นพื้นที่กลางเวียง ต่อมาเจดีย์องค์นี้ถูกเรียกว่า พระธาตุกลางเวียง (บริเวณพระธาตุคงเดียวในปัจจุบัน) บริเวณนี้ต่อมาก็มีการเรียกขานว่าเป็น เวียงเจดีย์ แต่เนื่องจากเจดีย์ (พระธาตุกลางเวียง) ตั้งในบริเวณที่สูง ชาวบ้านจึงเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า วัดสันเวียง ส่วนนอกเมือง ชาวบ้านได้สร้างบ้านรอบเมืองทั้งสี่ด้าน ตัวเมืองมีการก่อด้วยอิฐ สร้างป้อมปราการ ประตุมืองที่สร้างขึ้นมี 3 ประตู คือ ประตูทางด้านทิศเหนือมีป้อมยามรักษาการณ์อยู่ และมีหนองน้ำตั้งอยู่

วัดพระธาตุกลางเวียง เมืองลี

ซึ่งต่อมาเรียกหนองน้ำนั้นว่า หนองป้อม ประตูที่สองอยู่ทางทิศใต้ ส่วนประตูที่สามอยู่ทางทิศตะวันออก ซึ่งด้านทิศตะวันออกนั้นเป็นพื้นที่ลาดต่ำลงไปถึงลำน้ำแม่แต๊ะ ซึ่งเป็นพื้นที่ราบกว้างขวาง ให้เป็นที่ตั้งบ้านเรือนที่อยู่อาศัยของไพร่พลผู้ที่ติดตามมา บริเวณพื้นที่ราบแห่งนี้ยังเหมาะสำหรับเป็นพื้นที่ทางการเกษตรที่สำคัญของเมือง ตัวเมืองลีในอดีตจึงตั้งอยู่บนที่สูงทางด้านทิศตะวันตกของพื้นที่ราบขนาดใหญ่ อันเป็นอยู่ชาวผู้นำของเมืองลีในอดีตจนถึงปัจจุบัน บริเวณที่ราบกว้างดังกล่าวยังปรากฏว่ามีการตั้งตลาดเป็นแหล่งซื้อขายชื่อว่า กาดแฮ อันเป็น กาดหลวง (ตลาดใหญ่) ของเมือง นอกจากนี้ได้มีการขุดสร้างหนองน้ำขนาดใหญ่ที่กลางทุ่งนามีชื่อเรียกว่า หนองเจนเมือง ซึ่งอาจเป็นพื้นที่กักเก็บรวมทั้งเป็นพื้นที่ระบายน้ำ ต่อมาภายหลังพื้นที่ดังกล่าวใช้เป็นที่การเกษตรทั้งหมด จึงได้เรียกชื่อบริเวณนั้นว่า ทุ่งกาด หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า ทุ่งหลวง

เมื่อสร้างเมืองแล้วเสร็จก็ได้ตั้งชื่อว่า "เมืองลี้" (ภาษาถิ่นเรียก "เมืองลี") คือการตั้งชื่อตามเหตุการณ์และลักษณะที่ผู้คนหลบหนีภัยมาสร้างขึ้นมาเป็นที่อาศัยหลบภัยอันตราย⁵² ยังมีตำนานหนึ่งกล่าวถึงที่มาของชื่อเมืองลี้ว่าปู่ยายท้ายลิกมาตั้งไถ่ดักไถ่ป่าที่ดอยไถ่เขย (ปัจจุบันเป็นภูเขาสูงแบ่งเขตแดน อำเภอบ้านโฮ้ง กับ อำเภอแม่ทา จังหวัดลำพูน) เมื่อดักจับไถ่ปู่ยายท้ายลิกก็มาซ่อนมาลี้ที่เมืองลี้ในปัจจุบัน ภายหลังจึงตั้งชื่อเมืองนี้ว่า เมืองลี้

ตำนานเล่าว่า พระนางจามรีภายหลังสร้างเมืองเสร็จก็ได้ปกครองไพร่ฟ้าประชาชน มีพระนามว่า เจ้าเงินเมืองเมื่อสิ้นสมัยพระนางจามรี ก็ได้มีพญาเจ้าเมืองปกครองสืบต่อมาอีก 5 องค์ คือ เจ้าอุ่นเมือง เจ้าทองสูง เจ้าขอมือเหล็ก เจ้าปู่เหลือง เจ้านัวเมืองงาม (เจ้ากำเวียง) ภายหลังสิ้นเจ้าเมืองปกครอง เมืองลี้ก็กลายเป็นเมืองร้างมาเป็นเวลายาวนาน จนมีผู้อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานใหม่ในสมัยรัตนโกสินทร์

ความหมายของตำนานเมืองลี้

สิ่งที่ตำนานเมืองลี้บอกเล่าสะท้อนเจตจำนงที่จะเชื่อมโยงพื้นที่ทั้งหลายที่กระจัดกระจายอยู่ในเมืองลี้ให้เข้ามาอยู่ร่วมสมัยประวัติศาสตร์ และอยู่ร่วมเหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์เดียวกัน ตำนานได้กล่าวถึงสถานที่กระจายตั้งแต่ภูเขา ลำห้วย แม่น้ำ ป่า หมู่บ้านทุ่งนา ตลาด จำนวน 21 แห่ง ชี้ให้เห็นว่า การเกิดขึ้นและมีอยู่ของสถานที่เหล่านั้น ไม่ใช่สิ่งบังเอิญเกิดขึ้นเพียงเพราะผู้คนพากันบังเอิญมาสร้างบ้านเรือนอยู่เป็นเหตุการณ์ "ธรรมดาสามัญ" แต่เกิดขึ้นมาด้วยเหตุการณ์ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับช้างศักดิ์สิทธิ์เชือกหนึ่ง ณ บริเวณที่ช้างขึงวงขึ้นส่งเสียงกัมปนาทนั้น ถูกเลือกเป็นพื้นที่สร้างเมืองลี้ขึ้นมา ตำแหน่งศักดิ์สิทธิ์กลางเมืองนั้น กลายมาเป็นใจกลางของเวียงที่เจ้าแม่จามรีได้สร้างเจดีย์ครอบบริเวณที่เผาศพช้างไว้ เรียกว่า พระธาตุกลางเวียง

ตามภูมิทัศน์ที่กล่าวถึงในตำนานนี้ เวียงตั้งอยู่บนที่สูง ส่วนพื้นที่ล้อมรอบเวียงเป็นพื้นที่เกษตรกรรม โดยมี กาดหลวง อยู่บนพื้นที่ราบดังกล่าว รอบๆ เวียงมีลำเหมือง ซึ่งเป็นทั้งกำแพงเมือง และเป็นฝ่ายส่งน้ำไปใช้ในเมืองด้วยพร้อมกัน

ตำนานของเมืองลี้ ได้บอกเล่าความเป็นมาและความสำคัญของตัวเอง อธิบายว่าเมืองของตนเองมีที่มาที่ไป โดยแสดงร่องรอยของเหตุการณ์ที่กลุ่มชนชาติไทกลุ่มหนึ่งเข้ามาตั้งถิ่นฐาน รวบรวมชุมชนหมู่บ้านต่างๆ เข้าด้วยกันเป็นเมือง ในตำนานกล่าวถึงหมู่บ้าน ภูเขา แม่น้ำ และท้องทุ่ง ซึ่งมีอยู่กระจัดกระจาย กลุ่มของเจ้าแม่จามรีอาจมีวัฒนธรรมบางอย่างพัฒนาสูงกว่าชนพื้นถิ่นที่อยู่มาก่อน ตำนานบอกเล่ามีนัยว่า เจ้าแม่จามรีได้รวบรวมชุมชน ผู้คนเหล่านั้นขึ้นเป็นปึกแผ่น คิดค้นทำการขุดเหมืองฝ่ายชักน้ำเข้าไปใช้บนที่สูงจนสร้างเวียงลี้ได้สำเร็จ เมื่อสิ้นสมัยของเจ้าเมืองที่สืบจากพระนางจามรี 5 องค์ เมืองลี้ก็พ่ายแพ้แก่สุโขทัย ซึ่งอธิบายว่า ได้รับชัยชนะต่อเมืองลี้ก็เพราะรู้จักเทคโนโลยีการผลิตอาวุธปืน

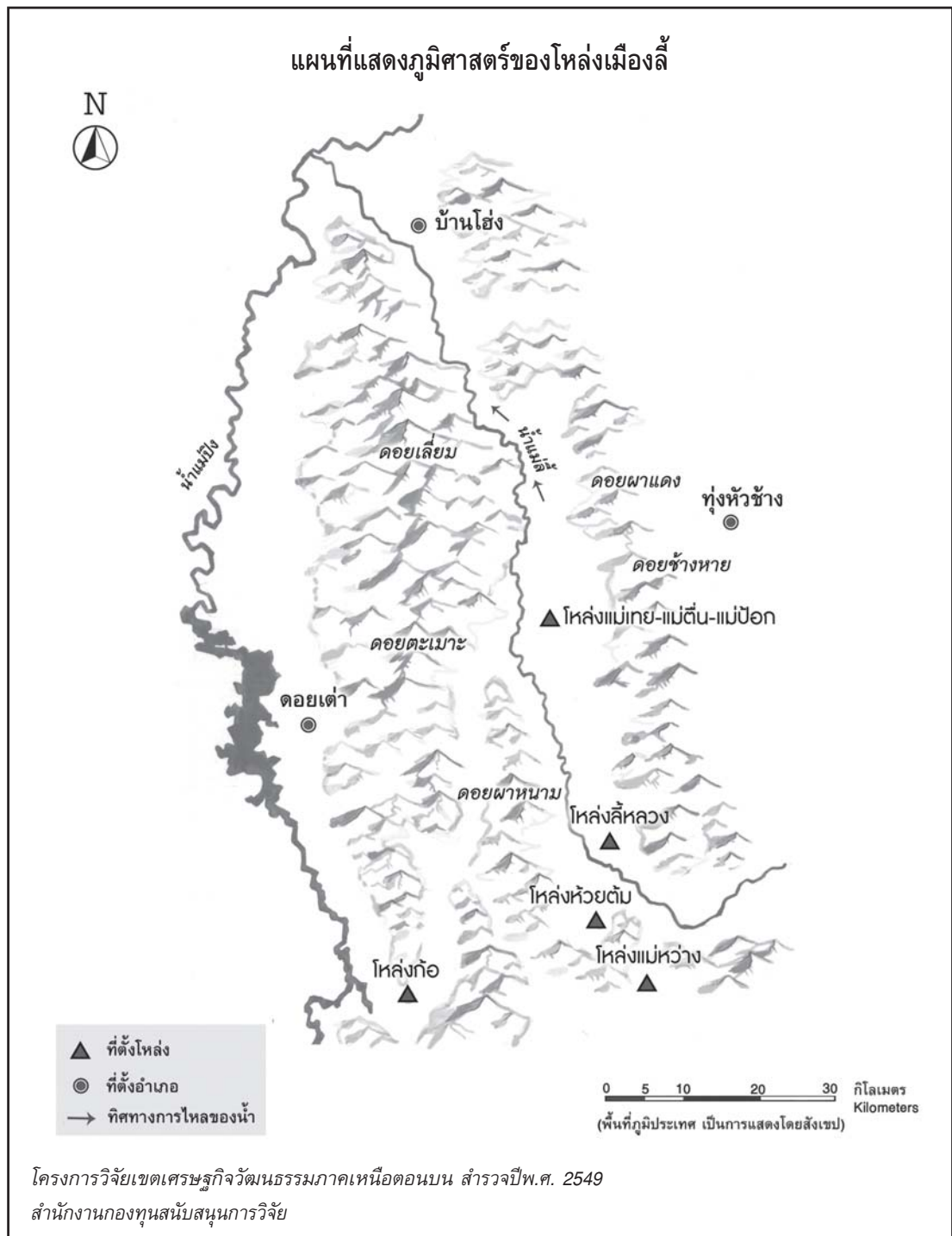
สถานที่ในตำนาน ที่กล่าวถึง	ลักษณะภูมิศาสตร์/ พื้นที่
ดอยหล่อ	ภูเขา
แม่น้ำปิง	แม่น้ำ
ดอยแม่ลอบ	ภูเขา
ดอยฮี้ฮุย	ภูเขา
ดิงหัวช้าง	ทุ่งนา
แม่ปิ่นแดง	ลำห้วย
วัดแอ้ว	วัด
นาแดง	หมู่บ้าน
ผายอง	หน้าผา
โป่งหลอก	หมู่บ้าน
ป่าหก	หมู่บ้าน
ปวงคำ	หมู่บ้าน
ฮ่อมต้อ	หมู่บ้าน
แม่ลี้	ลำห้วย
แม่แต๊ะ	ลำห้วย
แม่ไป	ลำห้วย
พระธาตุกลางเวียง	เจดีย์/วัด
หนองป้อม	หนองน้ำ
กาดแฮ้/กาดหลวง	ตลาด
หนองเจนเมือง	หนองน้ำ
ทุ่งกาด	ทุ่งนา

ภูมิศาสตร์และการตั้งถิ่นฐาน

เมืองลี้ ตั้งอยู่ทางทิศใต้ของเมืองลำพูน ทิศเหนือติดกับเวียงหวาย (บ้านโฮ้ง) ทิศใต้ติดกับจังหวัดตาก ทิศตะวันออกติดกับอำเภอเถิน จังหวัดลำปาง และทิศตะวันตกติดแม่น้ำปิง

ตัวเมืองลี้ตั้งอยู่บนที่ราบสูงในหุบเขา ทิศตะวันออกของเมืองลี้เป็นที่ราบลาดลงสู่แม่น้ำลี้ ส่วนสามทิศที่เหลือ มีภูเขาโอบอยู่ ด้วยชัยภูมิการตั้งเมืองลี้ที่ตั้งเมืองบนเนินสูง ทำให้สามารถมองเห็นพระธาตุกลางเวียงแนวกำแพงเมืองเดิม ได้ชัดเจนอยู่บ้างเป็นบางจุด แต่เนื่องจากการตัดถนนผ่านตัวกำแพงเมือง ทำให้สูญเสียแนวกำแพงเมืองทางด้านตะวันตกไป จากการตัดถนนสายนี้ได้มีการขุดพบโบราณวัตถุ เช่น พระพุทธรูปสัมฤทธิ์เก่าแก่ (ปัจจุบันพระพุทธรูปได้ประดิษฐานอยู่ที่วัดปวงคำ ตำบลลี้) อยู่ทั่วไปในบริเวณนี้ ส่วนด้านหน้าของเมืองทางทิศตะวันออก ซึ่งเป็นพื้นที่ราบ กลายเป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของคนโหลงลี้ และเป็นตัวชุมชนในพื้นที่เมืองลี้ในยุคหลังต่อมา

จากที่ตั้งทางภูมิศาสตร์ และวิถีชีวิตทางเศรษฐกิจ วัฒนธรรม เราอาจจำแนกพื้นที่ในเมืองลี้ออกเป็นโหลงย่อยๆ บนพื้นที่ราบขนาดเล็กในหุบเขาสูง ออกเป็น 5 โหลง ดังนี้ คือ 1) โหลงลี้หลวง 2) โหลงแม่หว่าง 3) โหลงห้วยดัม 4) โหลงก้อ และ 5) โหลงแม่เทย-แม่ตีน-แม่ป้อก

เมืองลี้เดิมตั้งอยู่ที่สูงบนเนินเขาทางทิศตะวันตกของแม่น้ำลี้ ด้านหน้าทาง
ทิศตะวันออกของเมืองจึงเป็นที่ราบใหญ่ หรือที่เรียกว่า "ทุ่งหลวง"

1. โหล่งลี้หลวง

ภูมิศาสตร์ของโหล่งนี้เป็นที่ราบใหญ่บนที่ราบสูง เป็นที่ตั้งของบ้านหลวง และทุ่งหลวง ซึ่งเป็นทุ่งราบใหญ่ที่สุดของเมือง โหล่งลี้หลวงมีแม่น้ำลี้เป็นตัวแบ่งเขตทางด้านทิศตะวันออก และมีโดยด้านหลังเมืองลี้เป็นตัวกำหนดเขตสิ้นสุดโหล่งทางด้านทิศตะวันตก กลางโหล่งเป็นพื้นที่ราบ ผลผลิตที่สำคัญของโหล่ง ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วลิสง และการเลี้ยงวัว

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งลี้หลวง

บ้านลี้หลวง เป็นหมู่บ้านสำคัญในพื้นที่ที่มีความเชื่อมโยงกับตำนานการสร้างเมืองลี้ ซึ่งเล่าว่า เจ้าแม่จามรีเสด็จมาสร้างบ้านแปงเมือง ไพร่ที่ตามเสด็จ ออกไปสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยในบริเวณโดยรอบเมืองลี้ พื้นที่ที่ชาวบ้านทั้งหลายได้สร้างบ้านนั้นเป็นพื้นที่ราบกว้างลาดลงสู่น้ำแม่ลี้ อยู่ทางทิศตะวันออกของตัวเมือง ปัจจุบันยังปรากฏให้เห็นว่าพื้นที่ราบบริเวณดังกล่าวกลายเป็นพื้นที่การเกษตรที่สำคัญของชาวบ้าน มีชื่อว่า ทุ่งหลวง ตัวเมืองลี้ในยุคนั้นสร้างบนที่สูงทางด้านทิศตะวันตกของทุ่งหลวง และเป็นบริเวณที่มีการอยู่อาศัยของชาวเมืองลี้ในยุคต่อมาจนถึงปัจจุบัน บ้านลี้หลวงซึ่งตั้งอยู่ในตำแหน่งดังกล่าว จึงถือว่างดตั้งซ้อนลงไปบนพื้นที่ทางประวัติศาสตร์ และเป็นแกนยึดโยงที่สำคัญของชุมชนที่อาศัยอยู่ริมแม่น้ำลี้ บ้านลี้หลวงเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ ช่วงเวลาต่อๆ มาลูกหลานพากันแยกย้ายออกไปตั้งชุมชนใหม่บริเวณบ้านพระธาตุห้ายาง และบ้านวังดิน เป็นต้น

สภาพภูมิประเทศทางฝั่งตะวันตก หรือบริเวณบ้านหลวง เป็นพื้นที่ที่สูงกว่าที่แม่น้ำลี้จะท่วมถึง ทำให้ชุมชนบ้านหลวงสามารถตั้งบ้านเรือนอาศัยถาวรสืบมาจนถึงปัจจุบัน โดยไม่ได้รับผลกระทบจากภัยน้ำท่วม เพราะลำน้ำลี้เป็นน้ำที่มีลักษณะเหมือนลำห้วย คือ เมื่อถึงฤดูฝนน้ำจะไหลหลาก แรง แต่ในช่วงฤดูร้อนน้ำในแม่น้ำลี้ก็จะแห้งขอด

เลี้ยงเมือง

ชาวเมืองลี้ทำพิธีเลี้ยงเมือง หรือบูชาเสาหลักเมือง ในเดือนเก้าออกเก้าคำ (ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 9 เหนือ) ณ เสาหลักเมืองบ้านลี้หลวง เป็นประจำทุกปี กล่าวกันว่า เสาหลักเมืองเดิมอยู่ที่กาดหลวง ข้างหนองเจนเมือง ต่อมาหนองเจนเมืองถูกถมเป็นที่นา เสาหลักเมืองจึงถูกอัญเชิญไปไว้ ณ บ้านลี้หลวง

หมู่บ้านในเมืองลี้ ที่เข้าร่วมพิธีเลี้ยง “ผีเมือง” ได้แก่ บ้านลี้หลวง บ้านวังดิน บ้านฮ่อมต้อ บ้านป่าหก บ้านปวงคำ บ้านดอย บ้านไธ้ บ้านห้วยหญ้าไซ บ้านหลายหิน บ้านใหม่ บ้านโป่งหลอก บ้านแม่ป่าไผ่ เป็นต้น ส่วนหมู่บ้านอื่นๆ อยู่ไกลไม่สามารถเดินทางเข้าร่วมได้ เช่น บ้านปาง บ้านแม่ตืน บ้านดงคำ ฯลฯ ก็จะฝากเงินปัจจัยมาช่วยในการเลี้ยงหลักเมืองแทน

ในพิธีเลี้ยงผีเมือง หรือเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า “เลี้ยงเมือง” ชาวเมืองลี้จะทำสัลลือเป็นไม้ไผ่สานมีดอกไม้รูปเทียนวาง และระบุชื่อเจ้าเมืองตามลำดับ คือ 1. เจ้าจองสูง 2. เจ้าหลวงข้อมือเหล็ก 3. เจ้าปู่เหลียง 4. เจ้าตะเมาะ 5. เจ้ากลางเวียงนิ้วมืองาม 6. เจ้ากาดแฮ 7. เจ้าพญาจัน 8. เจ้าน้อย 9. เสนาเจ้าพ่อเมือง ในบรรดารายชื่อเจ้าทั้งหลายนี้ ชาวบ้านระบุเขตแดนที่เจ้าแต่ละองค์ดูแล คือ

- เจ้าจองสูง - เมืองลี้
- เจ้าหลวงข้อมือเหล็ก - เมืองบริเวณตำบลดงคำ ปัจจุบันเป็นเขตรอยต่อระหว่างเมืองเถิน จังหวัดลำปาง กับเมืองลี้
- เจ้าปู่เหลียง - เมืองที่ติดต่อกับเขตลำปาง
- เจ้าตะเมาะ - เขตพระบาทตะเมาะติดต่อกับดอยเต่า
- เจ้ากลางเวียงนิ้วมืองาม - บ้านลี้หลวง
- เจ้าจองสูง - เสนาเจ้าพ่อเมือง
- เจ้าพญาจัน - โหล่งก่อ
- เจ้ากาดแฮ - ทุ่งนา พระธาตุกลางเวียง และพระธาตุหัวดวง

ขอให้สังเกตว่า ผีเมืองที่มีนามระบุในพิธีเลี้ยงเมืองนี้ ตรงตามข้อความที่ระบุในตำนานเมืองลี้ที่เล่ากันอยู่ในท้องถิ่น ทำให้เรื่องเล่าดูเป็นจริงเป็นจัง เชื่อถือได้มากขึ้น เมื่อเลี้ยงเมืองคราวใดก็ได้ยินชื่อบุคคลที่ปรากฏในตำนาน ทำให้ตำนานไม่ใช่เพียงเรื่องเล่า แต่มีปรากฏบนสถานที่จริงในเมืองลี้

ขันไหว้ผีเมือง เมืองลี้ (พ.ศ.2547)

ปึกบ้านลี้เป็นที่ตั้งของวัดลี้หลวง ตามประวัติกล่าวว่าเป็นวัดเก่าแก่ร่วมสมัยกับเวียงเก่า เคยได้มีการบูรณะสร้างวัดขึ้น ณ ที่นี้ครั้งหนึ่งแล้ว แต่ภายหลังก็ร้างไปอีก เนื่องจากผู้คนอพยพเข้าครั้งนั้น ได้อพยพไปที่อื่น ทั้งบ้านเรือนและวัดวาอารามให้ร้าง จนต่อมาสมัยที่มีการสู้รบระหว่างหัวเมืองล้านนา กับอยุธยา ผู้คนจึงอพยพจากเมืองเชียงใหม่-ลำปาง หนีภัยศึกสงครามมาอยู่ ณ ที่นี้ โดยใช้เป็นที่หลบภัย หนีภัย เมื่อปลอดภัยสงครามแล้วชาวบ้านจึงสามารถตั้งหลักแหล่งที่มั่นคง มีการปฏิสังขรณ์วัดเก่าแห่งนี้ขึ้น โดยสร้างวิหารครอบคุ้มที่ประดิษฐานพระพุทธรูปของเดิมที่มีอยู่ พร้อมกับพระพุทธรูปทองสัมฤทธิ์องค์ เดิมที่ประดิษฐานอยู่ในคุ้ม รวม 3 องค์ ภายหลังจึงมีการบูรณะและพัฒนาวัดลี้หลวงขึ้นใหม่

ในโหล่งลี้หลวง ยังมีหมู่บ้านสำคัญ อีก 2 หมู่บ้าน คือ บ้านม่วงสามปี และ บ้านปวงคำ บ้านม่วงสามปี แม้จะเป็นหมู่บ้านใหญ่รองจากบ้านลี้หลวง แต่ตั้งอยู่ ณ พื้นที่สำคัญ เพราะในหมู่บ้านมีดงไม้ใหญ่ซึ่งชาวบ้านถือว่าศักดิ์สิทธิ์ เรียกว่า ดงหอ ดงกำ หรือ หอกลางบ้าน ซึ่งเป็นดงที่สถิตของผีเมือง ชาวบ้านกล่าวว่า ดงนี้เป็นที่อยู่ของเจ้าเมือง เป็น “ผีใหญ่ควบคุมเมือง”

บ้านปวงคำ มีประวัติศาสตร์การอพยพโยกย้ายของผู้คนจากหลายแห่ง คือ ในช่วงที่มีสงครามหัวเมืองล้านนากับทางอยุธยา ในตำนานประวัติวัดปวงคำกล่าวไว้ว่า วัดปวงคำสร้างเมื่อ พ.ศ.2441 เดิมได้มีผู้คนกลุ่มหนึ่งอพยพมาจากเมืองเถิน จังหวัดลำปาง มีหนานเทพ เป็นหัวหน้ากลุ่มเดินทางมาหักร้างถางพงที่สลับห้วยปวงคำ แล้วตั้งถิ่นฐานอยู่ที่นี่ ต่อมาได้มีชาวบ้านอีกกลุ่มหนึ่งอพยพเดินทางมาจากบ้านฮ่อมต้อ ตำบลลี้ มาตั้งบ้านเรือนอยู่ด้วยกันเป็นหมู่บ้านประมาณ 10 หลังคาเรือน แล้วตั้งชื่อหมู่บ้านว่าบ้านปวงคำ เมื่อมีผู้คนตั้งบ้านเรือนอาศัยอยู่มากพอแก่งาน จึงได้พากันสร้างฝายส่งน้ำเข้าสู่พื้นที่ไร่นา

งานสืบชะตาบ้านปวงคำ

มีชาวบ้านทั้งหมู่บ้านเข้าร่วมพิธีกรรม เพราะเชื่อว่าเป็นการต่ออายุ บัดเป่าเคราะห์ร้ายให้หนีหายไป

ของชาวบ้าน แล้วได้ย้ายหมู่บ้านขึ้นมาตั้งอยู่ที่สูงกว่าระดับน้ำท่วมถึง ต่อมาเมื่อพระภิกษุรูปหนึ่งนามว่า พระเปี้ย เดินทางมาจากบ้านโง้ง มาช่วยคิดทำฝายกันน้ำหนานเทพพร้อมด้วยชาวบ้านจึงได้สร้างอารามขึ้น

เรื่องราวของผู้คนที่เดินทางเข้ามาอยู่อาศัยบ้านปวงคำนั้น ยังมีความเป็นมาอีกสำนวนหนึ่งที่เล่ากันว่า ในสมัยที่พญาอินทร์แก้วเป็นผู้ปกครองเมืองลี้ นั้น พญาเทพเป็นเจ้าเมืองปาย (ปัจจุบันเป็นอำเภอปาย จังหวัดแม่ฮ่องสอน) พญาเทพถูกข้าศึกพม่าและกบฏเงี้ยว (ไทใหญ่) รวมกันเข้าตีเมืองปาย ตัวพญาเทพเองพาผู้คนหนีมาอยู่ที่บริเวณบ้านสบเปิง พื้นที่แม่แดง แม่ริม

แล้วอพยพต่อมาขอพึ่งบารมีพญาอินทร์แก้วผู้ปกครองเมืองลี้ เมื่อเชียงใหม่ส่งทหารไปปราบเหล่ากบฏที่เมืองปายจนเรียบร้อยก็ได้เชิญพญาเทพกลับเมืองปาย แต่พญาเทพได้ตอบปฏิเสธและขออยู่อาศัยที่เมืองลี้ต่อไป เนื่องจากเกรงว่าจะมีข้าศึกมารุกรานอีก พญาเทพเมื่อมาอาศัยอยู่ที่เมืองลี้ก็ได้ให้ลูกน้องที่ติดตามมาทั้งหลาย สร้างบ้านเรือนอาศัยอยู่ที่บ้านปวงคำด้วย โดยมีพ่อหม่อนอินแก้วเป็นครอบครัวแรกๆ ที่อาศัยอยู่ที่นี้ ต่อมาได้มีผู้ติดตามพญาเทพมาสร้างครอบครัวอาศัยอยู่ด้วยกันรวม 5 ครอบครัว เมื่อมีลูกหลานสืบต่อกันมาจึงเป็นต้นตระกูลของลูกหลานผู้ใช้นามสกุล "ตันอุต" ต่อจากนั้นมีผู้คนจากบ้านฮ่อมต้อ และจากหลายๆ หมู่บ้านเข้ามาอยู่อาศัย จนกลายเป็นบ้านปวงคำในปัจจุบัน

ดงกำ-เลี้ยงดง/เลี้ยงผีเมืองลี้

ในดงกำ มีหอใหญ่ 1 แห่ง ในหอนี้มีหิ้งของผีเมือง พร้อมเขียนป้ายชื่อผีเมืองที่สถิตอยู่บนหอ ได้แก่ เจ้าเงินเมือง เจ้ากลางเวียง เจ้าอุ่นเมือง และเจ้านัวเมืองาม ด้านล่างมีหอเล็กอีก 3 หอ คือ หอเจ้าพญาจัน หอเจ้าที่ และหอเจ้าปู่เหลื่อง ชื่อทั้งหมดคือบรรดาเจ้าเมืองที่เคยดูแลรักษาเมืองลี้ในสมัยต่างๆ

เมื่อถึงประเพณีชวปีพื่อเหมาะต่อการเลี้ยงผีควมเมือง ซึ่งตกอยู่ในช่วงเดือน 9 ออก 9 ค่ำ ชาวบ้านม่วงสามปีก็จะพากันมาเลี้ยงผีควมเมือง หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "เลี้ยงดง" ชาวบ้านจะเก็บเงินรวมกันทั้งหมู่บ้าน เพื่อนำเงินมาเป็นค่าใช้จ่ายในการเลี้ยงดง ในการเลี้ยงจะฆ่าไก่ 12 ตัว เพื่อเลี้ยงผีเมือง เมื่อ "เลี้ยงดง" ครบ 3 ปี จะเปลี่ยนจากการเลี้ยงด้วยไก่มาเป็นการเลี้ยงด้วยหมูตัว 1 ตัวแทน ในงานเลี้ยงดงนั้น ต้องเตรียมขันข้าวและเหล้า 7 ชุด ในขันข้าวจะมีข้าวปลาอาหารที่ทำจากไก่หรือหมูที่นำมาสังเวีย โดยขันข้าว แบ่งเป็น 4 ชุด และ 3 ชุด ขันข้าว 4 ชุด ถวายเจ้าทั้งสี่องค์ในบริเวณหอใหญ่ ส่วนขันข้าวอีก 3 ชุด เจ้าทั้งสามองค์ที่บริเวณหอเล็ก ขั้นตอนในการเลี้ยงดง "ตั้งข้าว" เป็นผู้นำในการทำพิธีต่างๆ ตำแหน่งของตั้งข้าว นี้ สืบต่อตามสายเลือดจากพ่อสู่ลูก หรือลูกหลานในสายตั้งข้าว การเลี้ยงดงที่บ้านม่วงสามปี มีนัยที่คล้ายคลึงกับการเลี้ยงหลักเมืองที่บ้านลี้หลวง เป็นการสะท้อนการผลัดชำระความเชื่อเดิม หรือตอกย้ำความเชื่ออุดมการณ์เรื่องผีเมืองนั่นเอง

เจ้าเงินเมือง

1 ใน 4 ของเจ้าเมืองที่ชาวบ้านม่วงสามปีให้การยอมรับนับถือ เจ้าเมืองทั้งสี่คือ เจ้าเงินเมือง เจ้ากลางเวียง เจ้าอุ่นเมือง และเจ้านัวเมืองาม

สวดดอก "ไหว้ผี"

2. โหล่งแม่หว่าง

โหล่งแม่หว่างตั้งอยู่ทางทิศตะวันออกของเมืองลี๋ ทิศตะวันออกจรดเทือกเขา ข้ามเทือกเขานี้ไปก็จะเข้าสู่อำเภอเถิน เมืองลำปาง ส่วนทางทิศใต้ติดกับจังหวัดตาก โหล่งแม่หว่างเป็นชุมชนเก่าแก่ ชาวบ้านทำนาตามที่ราบเล็กๆ ทดน้ำจากฝายในลำห้วย ผลผลิตที่สำคัญของโหล่ง ได้แก่ ข้าว ถั่วเหลือง ถั่วลิสง การเลี้ยงวัว และผลผลิตจากป่าตามฤดูกาล

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งแม่หว่าง

บ้านแม่หว่างลุ่ม เป็นหมู่บ้านใหญ่ในเมืองลี๋ ตั้งอยู่พื้นที่รอยต่อระหว่างลี้กับเถิน เล่ากันว่า บ้านแม่หว่างลุ่มแต่เดิมนั้นผู้คนถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึก โดยถูกกวาดต้อนให้ไปอยู่ที่ทางใต้ (กรุงเทพฯ, อยุธยา) สันนิษฐานว่าเป็นช่วงสงครามระหว่างหัวเมืองล้านนา (เชียงใหม่) กับหัวเมืองทางใต้ (สุโขทัย, อยุธยา, กรุงเทพฯ) เมืองลี๋จึงทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านป้องกันการรุกรานจากศัตรู เมื่อศัตรูจากทางใต้เดินทางเข้ามาทางเหนือ จึงต้องปะทะกับเมืองลี๋เป็นด่านแรกก่อนที่จะเดินทางเข้าเมืองเชียงใหม่ ระหว่างที่มีศึกสงครามจึงเป็นไปได้ที่ผู้คนพลเมืองลี๋ส่วนหนึ่งจะหลบหนีภัยสงคราม อีกส่วนหนึ่งคงถูกกวาดต้อนเป็นเชลยศึก สาเหตุนี้น่าจะทำให้บางชุมชนหรือบางหมู่บ้านกลายเป็นหมู่บ้านร้าง ภายหลังจึงมีคนกลุ่มใหม่อพยพจากเมืองเชียงใหม่เข้ามาตั้งถิ่นฐานอยู่แทน

เลี้ยงเสาอินทขิลแม่หว่างลุ่ม เมืองลี๋

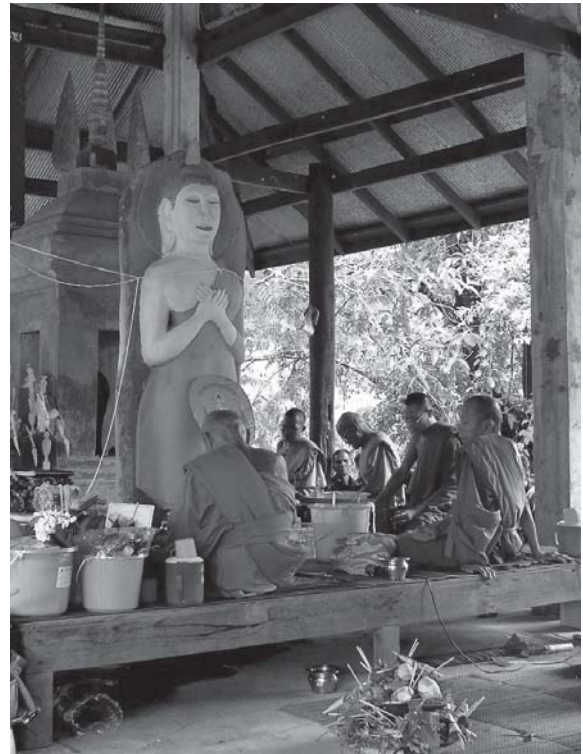
ชาวบ้านในพื้นที่โหล่งแม่หว่างเดินทางเข้าร่วมเลี้ยงเสาอินทขิล หมายความว่าสำคัญที่เป็นหนึ่งในหลายแกนโยงยัดที่สำคัญของโหล่งนี้

ปัจจุบันบ้านแม่หว่างทั้งหมด (บ้านแม่หว่างลุ่ม บ้านแม่หว่างต้นฝาง บ้านแม่หว่างห้วยริน และบ้านแม่หว่างพัฒนา) เป็นชุมชนใหญ่ชุมชนหนึ่ง และเป็นหมู่บ้านเก่า เพราะมีหลายหมู่บ้านในโหล่งที่ย้ายขยายจากบ้านแม่หว่างออกไป

โหล่งแม่หว่างลุ่มมีปัญหาสำคัญ คือ ภัยแล้ง เพราะอยู่บนที่สูงขาดแคลนน้ำ ประกอบกับฝนน้อย ชาวบ้านทั้งหลายจึงรวมตัวกันไปที่ขุนห้วยแม่แต๊ะ ชาวบ้านเรียกบริเวณนั้นว่า ห้วยผาหลวง โดยวิธีการนี้ ชาวบ้านเชื่อว่าสามารถทำให้เกิดฝนตกต้อง

ตามฤดูกาลได้ แต่เนื่องจากการเดินทางไปห้วยผา หลวงทูลกันดาร ชาวบ้านจึงหารือกันและตกลงที่จะเปลี่ยนสถานที่ในการพึ่งธรรมขอฝนใหม่ โดยสถานที่ที่ย้ายมาทำพิธีขอฝน ก็คือสถานที่ตั้งเสาอินทขิลในปัจจุบันนั่นเองนี่จึงเป็นจุดกำเนิดประเพณี เลี้ยงเสาอินทขิลขอฝน ผู้นำในการสร้างเสาอินทขิล คือ ครูบาขาวปี

เมื่อปี พ.ศ. 2503 ครูบาขาวปีนำชาวบ้านสร้างเสาอินทขิลขึ้น ในพิธีนี้ ครูบาขาวปีได้นำชาวบ้านชุดหลุมขนาดใหญ่ เอากระทะใบใหญ่รองกันหลุม แล้วช่วยกันนำสิ่งของมีค่าต่างๆ เช่น แก้ว แหวน เงิน ทอง ใส่ลงในหลุม แล้วนำเอาก้อนหินใหญ่ปิดไว้ พร้อมทั้งก่อเป็นสตูปไว้ที่หินก้อนใหญ่นั้น ในสมัยนั้นครูบาขาวปีได้กำชับกับชาวบ้านว่า "หากมีเจ้านายมาถามก็ให้ชาวบ้านเรียกสถานที่นี้ว่า "ไจบ้าน" ไม่ให้บอกว่าเป็นเสาอินทขิล" เพราะกลัวจะมีเรื่องเดือดร้อนตามมาภายหลัง เมื่อสิ้นบุญครูบาขาวปี ครูบาวงศ์ก็ได้มาสร้างศาลาและทำสตูปครอบเสาอินทขิลไว้อีกทีหนึ่ง

เสาอินทขิล

ขอให้สังเกตว่า ด้านหนึ่งเป็นเสาอินทขิล อีกด้านหนึ่งเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นยืน แสดงการผสมผสานระหว่างคติความเชื่อท้องถิ่นเรื่องเสาอินทขิล กับศาสนาพุทธ (ภาพถ่ายพ.ศ.2547)

เสาอินทขิลมาจากจักรวาลทัศน์ เกี่ยวกับการมีอยู่ของเมือง เสาอินทขิลก็คือเสาหลักเมือง เป็นศูนย์รวมของผู้คนที่มาอยู่ร่วมกัน เสาอินทขิลจึงเป็นศูนย์รวม และเป็นสิ่งยึดเหนี่ยว ของเมืองโดยตรง

การสร้างเสาอินทขิลขึ้นมาอีกแห่งหนึ่งที่บ้านแม่หวาง ทั้งๆ ที่มีเสาอินทขิลอยู่แล้วที่เมืองเชียงใหม่ ซึ่งก็ถือว่าเป็นเมืองหลวงของล้านนา นั้น แสดงให้เห็นว่า ชาวบ้านต้องการหลักโยงยึดที่เป็นของตัวเอง ความพยายามที่จะปกปิด เพราะชาวบ้านรู้ว่า "ทางการ" คิดอะไร การสร้างเสาอินทขิลซ้อนขึ้นมาอีกแห่งหนึ่ง อาจถูกตีความว่า เป็นการต่อต้านหรือท้าทายอำนาจ สำหรับฝ่ายชาวบ้าน เสาอินทขิลเป็นใจกลางโยงยึดศรัทธาชุมชนเข้ามาไว้ด้วยกัน เป็นการผสมผสาน ความเชื่อเรื่องผีและพุทธศาสนา เสาอินทขิลที่เมืองเชียงใหม่นั้นไม่อาจเป็นสัญลักษณ์แห่งความเชื่อนี้ได้ เพราะเหตุว่า ตามประวัติศาสตร์ของชุมชนนั้น เมืองลี้กับเมืองเชียงใหม่ เป็นคนละเมือง

บูรณาการความเชื่อ : การสร้างเสาอินทขิล ขึ้นมาใหม่

ครูบาขาวปี
ผู้นำในการสร้างเสาอินทขิล

พิธีโยงโยงในการเลี้ยงเสาอินทขิลของโหล่งแม่หว่างลุ่ม เป็นการบูรณาการความคิด ความเชื่อ ระหว่างคติกำเนิดโลกของชนชาติไท เข้ากับคติเสาอินทขิล ของลัวะ ศาสนาพุทธ และความเคารพในธรรมชาติอย่างแยบยล ปู่ถ่านย่าถ่าน เป็นคติกำเนิดโลกของชนชาติไท พระเจ้า พระธรรม เป็นหลักศาสนาพุทธ พระอุปคุตเป็นจุดเน้นของศาสนาพุทธท้องถิ่นล้านนา เทวบุตรเทวดารักษาอินทขิลเป็นคติความเชื่อของลัวะ ที่เหลือทั้งหมดเป็นเทวดารักษาลำห้วย 8 แห่ง และลำห้วยสายเล็กอื่นๆ ที่ไม่ระบุชื่อ เป็นคติความเชื่อเรื่องผีของชุมชน

การโยงโยงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในพิธีเลี้ยงเสาอินทขิล

ปู่ถ่านย่าถ่าน
พระเจ้า
พระธรรม
พระอุปคุต
เทวบุตรเทวดารักษาอินทขิล
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่จันฮาว
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยผาแดง
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยสะหล่าว
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยหลวง
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยหมื่น
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่กองดา
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยเฮี้ยะ
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยแม่แตะ
เทวบุตรเทวดารักษาห้วยสาขาต่างๆ

การเลือกพื้นที่ในการตั้งเสาอินทขิลของครูบาขาวปีนั้น สะท้อนความเข้าใจถึงการโยงยึดระหว่างคนกับพื้นที่ และฐานทรัพยากรอย่างลึกซึ้ง เพราะ ณ จุดที่ตั้งเสาอินทขิลนี้เป็นจุดรวมของลำห้วยหลายสาย เป็นบริเวณที่ลำห้วยแม่จันฮาวไหลลงมาสกับลำห้วยแม่แตะ ซึ่งไหลรวมกันเรียกเป็นชื่อว่า ห้วยแม่แตะ แล้วไหลลงสบแม่น้ำลี้ที่บ้านลี้หลวง นอกจากนี้ยังมีลำห้วยหลายสายที่ไหลลงมาสทบด้วย เช่น ลำห้วยดงเก๊ะ ลำห้วยหมื่น ลำห้วยเหี้ยะ ห้วยต่ม ห้วยแม่หละ ห้วยแม่ปู้ ห้วยอ้อ ห้วยหญ้าไซ ห้วยหินขาว ห้วยผาแดง ฯลฯ ณ ตำแหน่งที่ตั้งเสาอินทขิลจึงเป็นที่ตั้งของฝายหลวง ฝายที่สำคัญของชุมชน โหล่งนี้ในการทดน้ำเข้าพื้นที่การเกษตรที่สำคัญ ฝายหลวงมีจำนวนสมาชิกหรือจำนวนลูกเหมืองที่ใช้น้ำมากฝายหนึ่ง มีหมู่บ้านที่รับน้ำไปใช้ในการเกษตร ได้แก่ บ้านแม่หว่างลุ่ม บ้านแม่หว่างตันผาง บ้านนาทราย ฯลฯ มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 100 ไร่ ต่อมาภายหลังฝายหลวงจึงมีอีกชื่อหนึ่งเรียกว่า ฝายอินทขิลสืบมา

บ้านนากลาง โหล่นากลาง อยู่ตอนเหนือของโหล่นแม่หว่าง มีชุมชนขนาดใหญ่ตั้งอยู่ คือ บ้านนากลางประกอบด้วย 400 หลังคาเรือน ทุกคนเป็นกะเหรี่ยง เรียกตนเองว่า ยางเปียง เพราะอาศัยอยู่บนที่ราบลุ่มเหมือนกับกลุ่มคนเมืองทั่วไป แต่ยังมีแตกต่างกับกลุ่ม “คนเมือง” สังเกตได้จากภาษา การแต่งกาย และวิถีชีวิต เป็นต้น กะเหรี่ยงนากลาง หรือที่เรียกตนเองว่ายางเปียงบ้านนากลาง จึงเป็นกลุ่มชาติพันธุ์กะเหรี่ยงที่มีความใกล้ชิดสนิทสนมกับกลุ่ม “คนเมือง” เนื่องมาจากอาศัยอยู่ร่วมกันในพื้นที่เดียวกัน

พื้นที่การเกษตรที่สำคัญของบ้านนากลางคือ **ทุ่งนาหลวง** รับน้ำจากห้วยอ้อ มีฝายทดน้ำเข้าสู่พื้นที่การเกษตร 6 ฝาย ในพื้นที่ทุ่งนาหลวงนั้น ชาวบ้านที่เข้ามาใช้ประโยชน์ได้แก่ ชาวกะเหรี่ยงจากบ้านนากลาง และคนเมืองจากบ้านโอง ทำให้มีการช่วยเหลือเอาแรงในการผลิตระหว่างสองชาติพันธุ์เสมอ เช่น การเอาแรงในการปลูกข้าว เกี่ยวข้าว ตีข้าว การทำงานเหมืองฝาย เป็นต้น

พื้นที่นาทุ่งหลวงนี้ปลูกข้าวได้เพียงครั้งเดียว เนื่องจากประสบปัญหาขาดแคลนน้ำ พอเก็บเกี่ยวผลผลิตเสร็จก็จะปล่อยทุ่งหลวงทิ้งไว้ นอกจากนี้ยังมีการเลี้ยงวัวควาย ในฤดูฝนระหว่างที่พื้นที่นาทุ่งหลวงปลูกข้าว ชาวบ้านจะต้อนวัวควายให้ไปหากินในป่า หมดฤดูฝนเข้าสู่ฤดูแล้ง ชาวบ้านก็จะต้อนวัวควายให้ลงมาหากินในนา ในฤดูนี้จะเห็นวัวควายเต็มท้องนา นอกจากนี้ชาวบ้านนากลางยังมีอาชีพรับจ้างทั่วไป เช่น รับจ้างเก็บลำไยออก รับจ้างทำงานในเหมืองแร่ เป็นต้น

“หลองข้าวหลวง” (หลอง = ยุ้งข้าว)
เนื่องจากเป็นกะเหรี่ยงที่ทำนาบนที่ราบ ได้ผลผลิตดี
เพราะมีฝายทดน้ำเข้าพื้นที่ 5-6 ฝาย กะเหรี่ยง
บ้านนากลางแต่ละบ้านจึงมียุ้งข้าวขนาดใหญ่

ยางเปียง : ธาระพั้นกัไห่ “บรีสุทธี”

หมู่บ้านกะเหรี่ยงนากลาง

ด้วยจำนวนหลังคาเรือนที่หนาแน่น จึงทำให้บ้านนากลางเป็นบ้านยางเปียงที่ใหญ่ที่สุดในพื้นที่โหล่งเมืองลี

เมื่อถึงขวบปีที่บ้านนากลางจะมีประเพณีการเลี้ยง “ผีเสื้อบ้าน” หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า เจ้าปู่ขาว⁵³ งานเลี้ยงเสื้อบ้านเป็นงานที่จัดขึ้นในเดือน 9 (เหนือ) ข้างขึ้น ชาวบ้านจะนำไก่มาเลี้ยงผีหลังคาเรือนละ 1 ตัว เก็บเงินทุกหลังคาเรือน เพื่อเอาเงินมาซื้อหมูเลี้ยงเสื้อบ้าน พิธีกรรมกระทำที่ “หอแดงหลวง” ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน บริเวณดงหลวงคงไว้ซึ่งสภาพป่าที่ค่อนข้างสมบูรณ์ เพราะถือว่าเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของหมู่บ้าน ผู้คนจึงให้ความยำเกรง ไม่เข้าไปตัด

ไม้หรือทำอะไรที่ผิดฮึดผิดฮอย (ฮึดฮอย = จารีตประเพณี) ในบริเวณดงหลวงมีหอ 2 หอ คือ หอเจ้าปู่ขาว และหอขุนเหล็กขุนทอง “ตั้งข้าว” (ชาวกระเหรี่ยงเรียกว่า “แกเทอคำไต”) เป็นผู้นำพิธีกรรม

น่าสังเกตว่า ในการเลี้ยง “เจ้าปู่ขาว” มีเพียงชาวกระเหรี่ยงจากบ้านนากลางเท่านั้นที่เข้าร่วมพิธีได้ ณ วันเลี้ยงเจ้าปู่ขาว ชาวบ้านจะปิดทางเข้าหมู่บ้านทั้งหัวบ้าน-ท้ายบ้าน โดยนำไม้มาปิดถนน พร้อมกับसानตาแหลว (เหลว) ติดชนไก่ เขียนป้ายบอกไว้ว่า “ห้ามคนในออก คนนอกเข้า”

ในระหว่างพิธีกรรมถ้ามีคนนอกเข้ามาก็จะปรับไหม ในสมัยก่อนจะกักให้อยู่ในบริเวณหมู่บ้าน เป็นเวลา 3 วัน 3 คืน แต่ปัจจุบันการปรับไหมเปลี่ยนไปเป็นอนุญาตให้ออกจากหมู่บ้านได้ แต่ต้องรอเวลาหลังเที่ยงคืน และต้องเสียค่าปรับไหมเป็นหมู 1 ตัว หรือปรับเป็นเงิน 500 บาท นอกจากนี้ยังมีข้อห้าม คือ ห้ามชาวบ้านทำงานในหมู่บ้านทุกอย่าง เช่น ฝ่าฝืน ขุดดิน ตักน้ำ เพราะถือว่าเป็นฮึดที่ห้ามไว้ ถ้าฝ่าฝืนปรับ 500 บาท เป็นต้น

การปิดหมู่บ้านเลี้ยงผี อาจอธิบายว่าเป็นการสร้างเงื่อนไขด้านพื้นที่ ในช่วงเวลาหนึ่ง เพื่อทำพื้นที่ให้บริสุทธิ์ เป็นมโนทัศน์เกี่ยวกับการสร้างพื้นที่ที่อยู่ในความคุ้มครองของผีให้บริสุทธิ์ไม่มีสิ่งปะปน อาจหมายถึงความสมบูรณ์ไม่มีที่ติของอำนาจผี และของความเชื่อของบุคคล ที่จะต้องไม่เคลือบแคลงสงสัยในอำนาจของผี ถ้าปราศจากความบริสุทธิ์เช่นนี้ก็จะก่อให้เกิดข้อสงสัย ไม่แน่ใจ หมู่บ้านเชื่อว่าถ้าผีมีอำนาจสมบูรณ์และคนเชื่อฟัง หมู่บ้านก็สงบสุข การปิดหมู่บ้านเลี้ยงผีนี้ แทบทุกชาติพันธุ์ยึดถือปฏิบัติ

3. โหล่งห้วยต้ม

โหล่งห้วยต้มตั้งอยู่ทางทิศใต้ของโหล่งลี้หลวง เป็นพื้นที่ป่าผลัดใบ อยู่บนที่ราบสูงในหุบเขา แต่เดิมนั้นยังไม่มีหมู่บ้าน ชาวเมืองลี้ใช้เป็นพื้นที่เสาะหาของป่า ในทศวรรษ 2510 ชาวกะเหรี่ยงจากแม่สอด อมก๋อย และดอยเต่า ได้พากันอพยพเข้ามาตั้งบ้านเรือนอยู่บนพื้นที่ราบสูงนี้ ทำให้เกิดเป็นชุมชนใหญ่ขึ้น ผลผลิตที่สำคัญของโหล่งนี้ได้แก่ ฝัาทอง เครื่องเงิน การทำหัตถกรรมที่ทำโดยงานฝีมือของชาวกะเหรี่ยง ส่วนชาวนั้น ชาวบ้านปลูกได้แต่พอเลี้ยงครอบครัว

ครูบาชัยยะวงศา หรือครูบาวงศ์เป็นครูบาวงศ์สำคัญของเมืองลี้ ได้เข้ามาบูรณปฏิสังขรณ์ และสร้างวัดพระบาทห้วยต้มขึ้นบนดอย พร้อมกับแรงงานสำคัญคือ ชาวกะเหรี่ยงที่เดินทางมาพร้อมกับครูบาวงศ์ ในที่สุด พวกเขาพากันมาตั้งบ้านเรือนอยู่บนที่ราบสูงนี้ในปี พ.ศ.2518 สร้างหมู่บ้านที่สำคัญ คือ บ้านห้วยต้ม ปัจจุบันชุมชนกะเหรี่ยงพระบาทห้วยต้มขยายตัวเป็นชุมชนใหญ่ถึง 9 หมู่บ้าน มีประชากรถึง 3,000-4,000 คน ตั้งชุมชนรายรอบวัดพระบาทห้วยต้ม

วิธีการนำชาวกะเหรี่ยงเข้ามาตั้งถิ่นฐานในโหล่งห้วยต้มในเวลานั้นน่าสนใจ ครูบาวงศ์ได้ใช้ตำนานพระบาทห้วยต้มอธิบายว่า พื้นที่ ณ บ้านห้วยต้มที่ครูบาจะสร้างวัดและพระธาตุนี้ เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ครั้งหนึ่งที่นี่เป็นถิ่นที่อยู่ของแม่ว้าวสุภราช (ซึ่งคือพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นว้าว) นอกจากนั้น ยังมีตำนานอีกฉบับหนึ่งกล่าวไว้ว่า เมืองลี้พระพุทธรูปองค์เคยเสด็จมา พระองค์ได้ประทานรอยพระบาทไว้ และปรากฏมี “น้ำป่อทิพย์” อยู่บริเวณห้วยแห่งหนึ่ง ห้วยนี้คือ “ห้วยข้าวต้ม” และเรียกพระบาทแห่งนี้ว่า “พระบาทห้วยต้ม”

เดิมทีชาวกะเหรี่ยงเข้ามาอยู่อาศัยเพื่อมาทำงานกับครูบาวงศ์ในการช่วยบูรณะพัฒนาวัดพระบาทห้วยต้ม พวกเขาขุดศิลาแลงขึ้นมา ครูบาวงศ์จะรับซื้อศิลาแลงทั้งหมดไว้ กะเหรี่ยงที่เข้ามาจึงนับได้ว่าเป็นแรงงานสำคัญในการช่วยสร้างวัด ชาวกะเหรี่ยงได้รับค่าแรงเป็นข้าวสารบ้าง เป็นเงินที่ผู้มีจิตศรัทธามาทำบุญภายในวัดบ้าง ครูบาวงศ์ได้อบรมฝึกสอนกะเหรี่ยงทางด้านงานฝีมือต่างๆ ด้วย เช่น งานฉลุลายฉัตร งานเขียนภาพลวดลายต่างๆ บนฝาผนัง งานติดกระจก งานช่างไม้ งานช่างปูน ฉะนั้นกะเหรี่ยงกลุ่มนี้จึงมีความรู้ติดตัวกลายเป็นส่ล่ฝีมือดีไปด้วย

หมู่บ้านกะเหรี่ยง ในโหล่งห้วยต้ม	จำนวน หลังคาเรือน
บ้านพระบาทห้วยต้ม	214
บ้านหนองปู	500
บ้านหนองบอน	166
บ้านเด่นยางมูล	157
บ้านหนองนา	241
บ้านเด่นทรายมูล	182
บ้านหนองเกียง	108
บ้านแม่หละ	61
บ้านศรีเวียงชัย	274

จิตรกรรมฝาผนัง วัดพระบาทห้วยต้ม

ภาพพระพุทธเจ้าเอาไม้เท้าปักลงที่ใกล้พระบาท แม่ธรณีดลบันดาลให้น้ำไหลออกมาจากเมืองพญานาค เพื่อจะคำนวณพระพุทธรศาสนาให้ครบ 5,000 ปี ต่อมาสถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่า “น้ำบ่อทิพย์” อยู่บริเวณ “ห้วยข้าวต้ม” เป็นที่ตั้งของ “พระบาทห้วยต้ม” ในปัจจุบัน

การใช้ตำนานเพื่อสร้างความชอบธรรมของการย้ายถิ่นสู่ที่ราบของกะเหรี่ยง

พื้นที่โหล่งห้วยต้มปรากฏตำนานการเสด็จมาของพระพุทธเจ้า ในตำนานว้าวสุกรราช และตำนานพระเจ้าเลียบโลก ตำนานแรกกล่าวถึงพระชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้าใน 500 ชาติ ครั้งเมื่อพระพุทธเจ้าเสวยพระชาติเป็นว้าวสุกรราชโพธิสัตว์ แม่ว้าวได้ทรงครรภ์มาจากเมืองอโยธยา เพื่อไปแสวงหากินทางทิศเหนือ ยามนั้นเป็นปลายฤดูร้อนเข้าสู่ฤดูฝน แม่พญาวัวลงจากจอมดอยมาสู่พื้นที่ราบ มีรุกขชาติ ธารน้ำไหลริน และธัญพืชต่างๆ มากมาย แม่พญาวัวจึงพึงพอใจ ถือเอาที่บริเวณนี้เป็นที่อาศัย ต่อมาไม่นานก็ได้ประสูติลูกวัวเพศผู้ตัวหนึ่ง ซึ่งก็คือพระโพธิสัตว์มีชื่อว่า ว้าวสุกรราช จากนั้นแม่พญาวัวก็ได้พาลูกเสาะแสวงหากินในบริเวณสถานที่นั้นเป็นเวลานาน อยู่มาวันหนึ่งแม่พญาวัวได้พาลูกว้าวไปหากินที่หนองน้ำในป่า แม่พญาวัวที่แก่ชรามากแล้วก็ได้สิ้นใจลง ณ ที่นั้น สถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่า หนองว้าวเฒ่า มาจนถึงปัจจุบัน (ปัจจุบันเป็น

สถานที่ประดิษฐานพระธาตุเจดีย์ศรีเวียงชัย ห่างจากพระบาทห้วยต้ม ไปทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือ ระยะทางประมาณ 1 กม.) ครุบาวศรีได้สร้างสระน้ำขนาดใหญ่ขึ้น เพื่อแทนหนองวัวเฒ่าเดิม พร้อมกับสร้างรูปวัวอุสุกราชแม่ลูก เพื่อเป็นการเน้นย้ำจิตสำนึก และเน้นย้ำความเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์⁵⁴

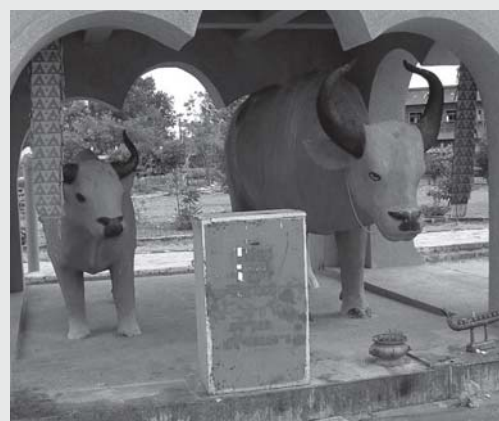
ส่วนตำนานที่สื่อกล่าวว่า เมื่อพระพุทธองค์เสด็จโปรดสรรพสัตว์ พระองค์ได้ประทับรอยพระบาทและประทานพระธาตุ พร้อมทั้งทรงตรัสทำนายถึงกาลอนาคตที่จะเป็นบ้านเป็นเมืองของพื้นที่แห่งนี้ โดยตำนานเริ่มตั้งแต่พระพุทธองค์เสด็จออกจากเมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย จนล่องเข้าไปในเขตแดนเมืองลี้ซึ่งเป็นเมืองทางใต้สุดของอาณาจักรทมิฬไชย

เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จมาโปรดสัตว์ที่เมืองลี้ ได้เสด็จไปทางระหว่างหุบเขา⁵⁵ จากนั้นจึงเสด็จไปเจอพญาลัวะ 2 คน คนหนึ่งชื่อ แก้วมาเมือง ส่วนอีกคนหนึ่งเดินทางมาจากเมืองเถิน พร้อมกับพราณล้าเนื้อ 8 คน ได้นำเนื้อสดมาถวาย เป็นภัตตาหาร แต่พระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าไม่ฉันเนื้อสดเหล่านั้น พวกพราณเนื้อจึงได้ต้มข้าวถวาย พญาลัวะได้ร่วมถวายข้าวต้มนั้นด้วย เมื่อพระพุทธเจ้าฉันเสร็จได้เทศนาพระธรรมให้แก่พราณเนื้อและพญาลัวะฟัง ซึ่งนำความปิติและศรัทธาในพระพุทธองค์ จึงได้ขอพระธาตุและรอยพระบาทไว้สักการะ พระพุทธองค์บอกแก่พญาลัวะให้ไปหาหินก้อนใหญ่มา พญาลัวะเดินทางไปทางทิศตะวันตกซึ่งมีภูเขาหินอยู่กลางดงไม้ เป็นที่ที่มีหินลาดผางาม มีฝูงผึ้งแมงมันมาทำรังตามภูเขา สถานที่นั้นคนทั้งหลายจึงเรียกกันว่า พระบาทผาผึ้ง⁵⁶ พวกลัวะพากันหาหินล่องลำห้วยมา ห้วยนั้นจึงได้ชื่อว่า ห้วยแม่ล่อง (ปัจจุบันคือห้วยแม่ล่อง) เมื่อพวกลัวะหาหินมาถึง พระพุทธเจ้าทรงให้ไปหาน้ำสะอาดเพื่อมาล้างพระบาทและก้อนหิน พญาลัวะหาน้ำมาไม่ได้ พระพุทธเจ้าจึงเอาไม้เท้าปักลงที่ใกล้พระบาท ยามนั้นพระแม่ธรณีผู้เฝ้ารักษาพื้นพิภพ จึงดลบันดาลให้น้ำไหลออกมาจากเมืองพญานาค ชื่อวิรูปกษา เพื่อจะมากำจุนพระพุทธรศาสนาให้ครบ 5,000 ปี สถานที่แห่งนี้จึงได้ชื่อว่า น้ำบ่อทิพย์⁵⁷ พวกลัวะทั้งหลายก็พากันดักเอาน้ำบ่อทิพย์มาล้างพระบาทพระพุทธเจ้าและก้อนหินนั้น พระพุทธเจ้าได้อธิษฐานเหยียบลง ปรากฏเป็นรอยพระบาทยังแผ่นหินนั้น สถานที่แห่งนี้จึงเรียกว่า ห้วยข้าวต้ม และเรียกพระบาทนี้ว่า พระบาทห้วยต้ม

รูปรอยของการใช้ตำนานทั้งสองฉบับนี้เป็นไปในแนวทางที่ว่า สถานที่ที่ชาวกระเหรี่ยงจะเข้ามาอยู่อาศัยนี้ เคยมีคำทำนายไว้แล้วว่าจะมีการตั้งถิ่นฐาน เป็นสถานที่อันเป็นมงคล เป็นดินแดน ที่พระศาสนาจะรุ่งเรืองต่อไป

รูปปั้นวัวอุสุกราช

บริเวณหนองวัวเฒ่า สร้างเพื่อเป็นการตอกย้ำความเชื่อเดิมเกี่ยวกับตำนานวัวอุสุกราช

ครีวดานหลวงของชาวกะเหรี่ยง : เมื่อกะเหรี่ยงสืบทอดพุทธศาสนา

เมื่อถึงวันที่ 22 เมษายน ของทุกปี โหล่งห้วยดัมมีการจัดงานใหญ่ ชาวกะเหรี่ยงทุกคนพร้อมใจกันสร้าง **ต้นครีวดานหลวง** เนื่องจากตรงกับวันเกิดครูบาวงศ์ ภายหลังครูบาวงศ์มรณภาพ ชาวกะเหรี่ยงจึงเปลี่ยนการแห่ต้นครีวดานมาเป็น วันที่ 17 พฤษภาคม ของทุกปี เนื่องจากเป็นวันที่ครูบาวงศ์มรณภาพ การแห่ครีวดานในพื้นที่โหล่งห้วยดัมนั้น เป็นการแห่ครีวดานเพื่อเชิดชูครูบาวงศ์ บุคคลผู้ที่เป็นคนสั่งสอนพุทธศาสนาให้พวกเขา

การทำต้นครีวดานของชาวกะเหรี่ยง มีรูปแบบที่แปลกตากว่าครีวดานทั่วไปที่พบเห็นตามงานปอยหลวงต่างๆ คือ ด้วยลักษณะที่ใหญ่โตของต้นครีวดานจึงได้ชื่อว่า **ต้นครีวดานหลวง** ชาวกะเหรี่ยงเรียกว่า **ตาบุดือ** ชาวกะเหรี่ยงก็เรียนรู้ที่จะสร้างต้นครีวดานหลวง โดยมีครูบาวงศ์เป็นผู้สอน ในสมัยแรกๆ ที่มีการทำต้นครีวดานหลวงนั้น ต้นครีวดานสูงถึง 29 ศอก

ต้นครีวดานหลวงมีทั้งหมด 5 ต้น โดยแบ่งเป็น ต้นครีวดานครูบาชัยลังกา ครูบาศรีวิชัย ครูบาขาวปี ครูบาวงศ์ และต้นครีวดานครูบาพรหมจักร ครูบาทั้งห้านี้ ถือว่าเป็นครูบาที่ได้รับการยอมรับอย่างสูงจากชาวล้านนา รูปร่างลักษณะของต้นครีวดานหลวง เป็นทรงกรวยสูงเหมือนฉัตรพันรอบต้นครีวดานด้วยผ้าสี เช่น สีธงชาติ สีขาว สีเหลือง เป็นต้น ในต้นครีวดานหลวงใส่ของกินของใช้ต่างๆ เช่น เสื้อผ้า ถ้วยชาม ขนมข้าวต้ม อาหารแห้ง เป็นต้น

การแห่ต้นครีวดานของกะเหรี่ยงนี้ ถูกกล่าวขวัญถึงเสมอในหมู่คนเมือง ในขณะที่ชาวบ้านคนเมืองได้ยื่นยอพิธีกรรมทางพุทธศาสนาให้เล็กลง เพื่อประหยัดทั้งเวลาและเงิน ชาวกะเหรี่ยงที่นับถือพุทธศาสนากลุ่มนี้กลับฟื้นฟู และทำให้เข้มแข็งยิ่งขึ้น หลังจากครูบาวงศ์พระสงฆ์ผู้นำรูปสำคัญมรณภาพแล้ว พิธีกรรมเหล่านี้ยังคงสืบทอดอยู่

นอกจากกะเหรี่ยงจะทำอะไรทำมาแล้ว ยังมีฝีมือในการทำเครื่องเงิน เมื่อก่อนชาวกะเหรี่ยงหาซื้อเม็ดเงินมาจากจังหวัดตาก ปัจจุบันซื้อจากเชียงใหม่ ในราคากิโลกรัมละ 16,000 บาท แล้วนำเม็ดเงินมาหลอมทำเป็นเงินบริสุทธิ์

กะเหรี่ยงยังได้ประยุกต์ความรู้ในการทำเครื่องเงินเหล่านี้มาทำทองเหลืองที่ใช้ในการทำยอดฉัตร การทำหัวใจของพระพุทธรูป เป็นต้น ผู้เฒ่าผู้แก่เล่าว่า ในสมัยก่อนหากจะตีเครื่องเงิน ห้ามไม่ให้คนนอกเข้าบ้าน เพราะถ้ามีคนนอกเข้ามาจะทำให้การตีเครื่องเงินไม่ติดกัน เครื่องเงินจะขาด ทำให้เสียหาย ความเชื่อนี้อาจมีนัยเกี่ยวกับการเก็บรักษาความรู้ไว้เฉพาะในตระกูล แต่ความคิดได้เปลี่ยนไปภายหลังเมื่อมีการทำเครื่องเงินเป็นอุตสาหกรรมมากขึ้น

ผ้าทอกะเหรี่ยงห้วยต้มถือว่าเป็นภูมิความรู้ของชาวกะเหรี่ยงที่มีการสะสมและสืบทอดมาตั้งแต่โบราณ ความรู้นี้มีการถ่ายทอดจากรุ่นสู่รุ่น ผู้หญิงชาวกะเหรี่ยงทุกคนทอผ้าเป็น การทอผ้าจะทำเมื่อเสร็จสิ้นการเก็บเกี่ยวผลผลิตทางการเกษตร ชาวกะเหรี่ยงจะใช้ กี่เอว เป็นเครื่องมือในการทอผ้า ที่เรียกว่ากี่เอว เพราะจะนำกี่มาคาคที่เอวผู้ทอ เมื่อก่อนทอเพื่อการสวมใส่ แต่ปัจจุบันเน้นการจำหน่าย ชาวกะเหรี่ยงปลูกฝ้ายใช้เอง ส่วนสีที่ใช้ในการย้อมฝ้ายนั้น ใช้สีจากธรรมชาติเป็นหลัก

การทอผ้าของชาวห้วยต้มมีพัฒนาการมากขึ้นตามลำดับ ในที่สุด ก็สามารถตั้งเป็นร้านค้าจำหน่ายแก่นักท่องเที่ยวได้สำเร็จ

การทำเครื่องเงินที่บ้านกะเหรี่ยงห้วยต้ม ปัจจุบันกลายเป็นสินค้าที่ขึ้นชื่อของชาวกะเหรี่ยง

ศิลาแลงที่พบในโหล่งห้วยต้ม บ่อหนึ่งจะมีคนขุด 4-5 คน วันหนึ่งขุดได้ 30-40 ก้อน ราคาขายก้อนใหญ่ก้อนละ 27-28 บาท ก้อนเล็กก้อนละ 10-12 บาท

ร้านขายศิลาแลงในหมู่บ้านห้วยต้ม มีชาวกะเหรี่ยงเป็นเจ้าของ

เครื่องมือขุดศิลาแลงที่ทำขึ้นเฉพาะ ต้องมีความทนทานเป็นพิเศษ

บ่อศิลาแลง ในพื้นที่ห้วยต้มนั้น มีชั้นดินที่มีการผสมของแร่เหล็ก จะสังเกตเห็นชั้นดินเป็นสีแดงอย่างชัดเจน เมื่อขุดดินลงไปจะพบศิลาแลงเป็นโครงสร้างหินที่แข็งแรง ในการสร้างพระเจดีย์จึงไม่จำเป็นต้องตอกเสาเข็ม หมู่บ้านในชุมชนห้วยต้มที่ขุดศิลาแลงขาย ได้แก่ บ้านพระบาท ห้วยต้ม บ้านหนองปู บ้านเด่นทรายมูล และบ้านศรีเวียงชัย นอกจากนี้พบว่า มีการทำศิลาแลงในพื้นที่อื่น เช่น บ้านห้วยหญ้าไซ ตำบลดงคำ อำเภอลี้ ชาวกะเหรี่ยงได้รับความรู้วิธีการขุดศิลาแลงจากครูบาวงศ์ การใช้ประโยชน์ในตอนแรก เป็นการนำศิลาแลงมาใช้กับวัดพระบาทห้วยต้ม ภายหลังศิลาแลงถูกนำไปใช้ประโยชน์กับวัดวาอารามอื่นในหลายพื้นที่

การก่อตัวขึ้นของโหล่งห้วยต้ม จากป่ากลายเป็นชุมชนใหญ่ของชาวกะเหรี่ยง รวมตัวกันเป็นหมู่บ้าน มีวัดพระบาทห้วยต้มเป็นศูนย์กลาง ชาวบ้านทำนา ปลูกข้าวโพด ทอผ้า ตีเครื่องเงิน ขุดศิลาแลง เหล่านี้ นับว่าเป็นการพัฒนาชุมชนจากระดับชุมชนเคลื่อนย้ายทำไร่ตามภูเขามาเป็นชุมชนกสิกรรมติดที่ ยุกระดับเทคโนโลยีการผลิตจากการเก็บของป่า ล่าสัตว์ ทำไร่หมุนเวียน มาเป็นการทำกสิกรรม และทำหัตถกรรม รวมทั้งมีวัดเป็นศูนย์กลางชุมชน

กล่าวโดยสรุปแล้ว ชุมชนกะเหรี่ยงห้วยต้มตั้งถิ่นฐานบนพื้นที่ใหม่ได้สำเร็จ นับว่าเป็นรูปแบบสังคมและการผลิตที่ก้าวหน้าขึ้นกว่าเดิม และมีวิธีการสถาปนาชุมชนใหม่ลงในพื้นที่อย่างน่าสนใจและลงตัว ชาวกะเหรี่ยงย้ายเข้ามาอยู่ในเมืองลี้ได้อย่างชอบธรรม ปราศจากการต่อต้านคัดค้าน ศาสนาพุทธเป็นสิ่งยึดเหนี่ยวที่ทำให้ผู้มาใหม่มีที่ยืนอยู่อย่างดี นอกจากนั้น ยังสถาปนาระบบเศรษฐกิจอันมั่นคงแข็งแรงได้สำเร็จในเวลาไม่กี่ทศวรรษ

4. โหล่งก่อ

โหล่งก่อตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของเมืองลี่ มีภูเขาสูงชันแบ่งโหล่งก่อออกจากเมืองลี่ เดิมโหล่งก่อเป็นพื้นที่ภูเขาสูง ไม่มีผู้ตั้งถิ่นฐานอยู่อาศัย ที่ราบมีน้อย ต่อมาหลังจากภัยพิบัติน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนภูมิพล ชาวฮอดจากหมู่บ้านก่อท่า บ้านก่อจอก บ้านก่อหนอง และบ้านก่อทุ่งซึ่งถูกน้ำท่วม ได้อพยพหนีน้ำท่วม ถอยขึ้นมาตั้งชุมชนอยู่บนที่สูง ทำให้พื้นที่โหล่งก่อกลายเป็นชุมชนเกิดใหม่ แต่มีความยากลำบากในการผลิตเพราะขาดแคลนน้ำ เพาะปลูกได้เฉพาะฤดูฝน ผลผลิตหลักของโหล่งที่สำคัญ เช่น ปลา ข้าวโพดเลี้ยงสัตว์ ส่วนชาวนั้น ชาวบ้านปลูกเพื่อการบริโภคในครอบครัวเป็นหลัก

หมู่บ้านสำคัญในโหล่งก่อ

โหล่งก่อ ประกอบด้วย 4 หมู่บ้าน คือ บ้านก่อทุ่ง บ้านก่อหนอง บ้านก่อจอก และบ้านก่อท่า โดยมีบ้านก่อทุ่งเป็นหมู่บ้านเก่าแก่ ส่วนอีกสามหมู่บ้านอพยพหนีภัยน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนภูมิพล ย้ายขึ้นมาตั้งบ้านเรือนอยู่ทางด้านทิศตะวันออกของโหล่งก่อ โหล่งนี้มีเส้นทางเข้าออกทางบกเพียงทางเดียว เพราะทางด้านทิศตะวันตกของโหล่งก่อทั้งหมดเป็นบริเวณเหนือเขื่อนภูมิพล มีแม่น้ำปิงไหลผ่านมาจากอำเภอดอยเต่า จังหวัดเชียงใหม่ ผ่านอำเภอลี้ จังหวัดลำพูน ไปจนถึงอำเภอสามเฒ่า จังหวัดตาก สิ้นสุดที่เขื่อนภูมิพล ส่วนทางด้านทิศอื่นเป็นภูเขาสูงชันปิดล้อมพื้นที่โหล่งก่อไว้ทั้งหมด

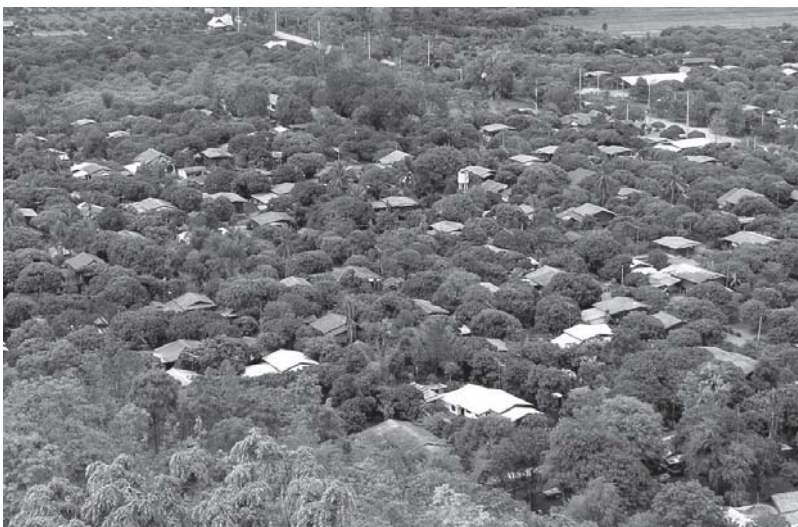

เนื่องจากสภาพพื้นที่ของโหล่งก่อ เป็นภูเขาสูงชันทอดตัวยาวตามลำน้ำแม่ปิง มีดอยห้วยหลาว เป็นยอดดอยสูงสุด ระดับความสูงประมาณ 1,334 เมตร และมีพื้นที่ราบสูงระดับ 500-800 เมตร จากระดับน้ำทะเล กระจายอยู่ทางตอนกลางของพื้นที่ โหล่งก่อจึงเป็นแหล่งต้นน้ำสำคัญที่ไหลลงสู่อ่างเก็บน้ำภูมิพล ได้แก่ ห้วยแม่หาด ห้วยแม่ก่อ ห้วยแม่ปันแดง ห้วยโป่งกะ ห้วยม่วง ห้วยขุนเม่น และห้วยไคร้

5. โหล่งแม่ไทย-แม่ตื่น-แม่ป๋อก

โหล่งนี้ตั้งอยู่ทางตอนเหนือ ของพื้นที่เมืองลี มีแม่น้ำลี้ไหลผ่านกลางโหล่ง ทำให้มีพื้นที่ราบอยู่ริมสองฝั่งแม่น้ำลี้ อาณาเขตของโหล่งทางทิศเหนือติดกับห้วยบันปัน ซึ่งเป็นแนวแบ่งเขตลี้จากบ้านโฮ้งทางทิศใต้มีดอย พระบาทผาหนามเป็นแนว แบ่งเขตกับโหล่งลี้หลวง ทางทิศตะวันออกเป็นภูเขาสูงแบ่งเขตลี้กับทุ่งห้วยช้าง ส่วนทาง ทิศตะวันตกมีดอยตะเมาะเป็นแนวแบ่งเขตลี้กับดอยเต่า ผลผลิตหลักของโหล่งนี้ ได้แก่ ข้าว หอมแดง ถั่วเหลือง เป็นต้น โหล่งนี้มีหมู่บ้านแม่ไทย บ้านแม่ตื่น และบ้านแม่ป๋อก ครอบครองพื้นที่ราบมากที่สุดของโหล่ง หมู่บ้านที่สำคัญของโหล่ง คือ บ้านแม่ตื่น เนื่องจากเป็นชุมชนใหญ่ที่ตั้งอยู่ทางเหนือของเมืองลี เป็นบ้านเก่าบ้านหลักของโหล่ง

ในฤดูฝน ชาวบ้านปลูกข้าวเป็นหลัก โดยรับน้ำจากฝายแม่แนต มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 1,500-2,000 ไร่ แต่เดิมก่อนที่จะใช้ระบบเหมืองฝาย นาผืนนี้ปลูกข้าวโดยอาศัยน้ำฝนเรียกว่า ปลูกข้าวไร่ ได้ผลผลิตต่ำ

โหล่งแม่ไทย-แม่ตื่น-แม่ป๋อก

หลังจากฤดูปลูกข้าว นาปีแล้ว ชาวบ้านแม่ไทยจะขึ้นแปลงปลูกกะหล่ำดอกตามริมฝั่งแม่น้ำลี้อย่างเป็นลำเป็นสัน การปลูกกะหล่ำดอกจะทำไปพร้อมๆ กับการปลูกหอมแดง การจะเลือกปลูกหอมแดงหรือกะหล่ำดอก พิจารณาจากแนวโน้มของราคา นอกจากปัจจัยที่สำคัญก็คือ ต้นทุนการผลิต หอมแดงลงทุนสูง

กว่า ดังนั้น ทางเลือกของผู้ที่มีทุนน้อยก็คือ เลือก
ปลูกกะหล่ำดอกแทน

บ้านแม่ต๋นเป็นหมู่บ้านรอยต่อระหว่างเมือง
ลี้กับโหล่งดอยเต่า เนื่องจากเมืองลี้กับโหล่งดอยเต่า
ถูกกั้นออกจากกันโดยภูเขาสูง ทำให้หมู่บ้านบน
รอยต่อนี้กลายเป็นพื้นที่ปิด พัฒนาได้ยาก ครอบ
ขาวปีได้คิดหาวิธีการเชื่อมโยงเมืองทั้งสอง คือลี้
กับดอยเต่าเข้าด้วยกัน โดยสร้างเส้นทางผ่าน
ระหว่างหุบเขา ถนนสายนี้จึงมีประโยชน์ทำให้
การเดินทางง่ายขึ้น เส้นทางนี้ได้รับการปรับปรุง
ให้กลายเป็นถนนที่ดีขึ้นโดยการนำของครอบครัวขาวปี
อาศัยแรงงานของชาวกะเหรี่ยงเป็นส่วนใหญ่

นอกจากมีเส้นทางที่เชื่อมระหว่างเมืองลี้ไป
ดอยเต่าและเข้าสู่เมืองฮอดได้แล้ว ครอบครัวได้นำ
ชาวบ้านช่วยกันบุกเบิกเส้นทาง ที่สามารถเชื่อม
ต่อไปยังกิ่งอำเภอทุ่งหัวช้าง ลำพูน โดยใช้ถนน
สายแม่เตย-ทุ่งหัวช้าง

เมื่อมีชุมชนที่สามารถติดต่อไปยังโหล่งอื่น ๆ
ชุมชนหมู่บ้านบริเวณนี้ก็เจริญขึ้น การวาง
ยุทธศาสตร์เปิดเมืองต่าง ๆ ให้เข้ามาเชื่อมโยงกัน
มีการไปมาติดต่อซื้อขายแลกเปลี่ยนกันได้โดย
สะดวกนี้ เป็นแนวคิดของครอบครัววิชัย และครอบครัว
ขาวปี เนื่องจากครอบครัววิชัยมรณภาพไปเสียก่อน
ดังนั้น บทบาทส่วนใหญ่จึงตกอยู่กับครอบครัวขาวปี ซึ่ง
ได้เป็นผู้นำชุมชนสร้างบ้านแปงเมือง บุกเบิก
พัฒนาชุมชนชั่วชีวิต

แปลงปลูกกะหล่ำดอก

ที่ดินริมฝั่งแม่น้ำลี้มีสภาพเป็นดินทราย เหมาะแก่การปลูกกะหล่ำ
ดอก ชาวบ้านแม่เตยจึงนิยมปลูกกะหล่ำดอก และเพื่อเป็นการตัด
วงจรโรคเนื่องจากการปลูกหอมแดงต่อเนื่องเป็นเวลานาน

กระเทียม

พืชเศรษฐกิจของโหล่งแม่เตย-แม่ต๋น-แม่ป๋อก พื้นที่ปลูกหอมแดง
และกระเทียมส่วนหนึ่งของโหล่งนี้ ถูกเช่าทำโดยชาวบ้านโฮ่อง

พ่อสาม : ผู้นำชุมชนสร้างเหมืองฝาย บุกเบิกนาที่ลุ่มในหุบแม่เกย

ในอดีตหุบแม่เกยนี้ ชาวบ้านปลูกข้าวไร่บนดอย ฟังการทำข้าวไร่เป็นหลัก ส่วนระบบน้ำที่ใช้ในการเกษตรก็ต้องอาศัยน้ำฝนเป็นสำคัญ ระบบการผลิตแบบน้ำฝนนี้ให้ผลผลิตต่ำ ต่อมา จึงมีการบุกเบิกการสร้างฝาย โดยพ่อสามซึ่งอพยพมาจากสิบสองปันนา จึงนับว่าเป็นการปฏิรูปผลผลิตของหุบนี้ พ่อสามได้นำชาวบ้านสร้างเหมืองฝาย พร้อมกับบุกเบิกพื้นที่เกษตรใหม่ เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มีปริมาณมากยิ่งขึ้น พ่อสามเป็นผู้นำในการสร้างฝาย ชาวบ้านเรียกว่าเป็น **เก๊า** พร้อมทั้งชักชวนชาวบ้านและหาคนที่มาร่วมกันสร้างฝาย โดยกำหนดว่าจะสร้างฝายกันแม่น้ำลี่ แล้วขุดเส้นเหมืองเพื่อทดน้ำเข้าพื้นที่การเกษตร

จากนั้นพ่อสามก็เป็นแกนนำคนสำคัญในการเริ่มตีฝาย เวลานั้นมีคนมาช่วยตีฝายหลายคน หลังจากมีการสร้างฝายด้วยการตีหลักไม่เสร็จ คนทั้งหลายก็มาช่วยกันขุดเส้นเหมือง แม้ว่าดินแข็งมากแต่ก็จำเป็นต้องขุด เหมืองที่ร่วมกันขุดนี้ใช้ระยะเวลาประมาณ 4-5 ปี จึงแล้วเสร็จ ฝายที่สร้างเสร็จนี้มีชื่อว่า **ฝายแม่แดด** ตั้งอยู่ที่บ้านแม่แดด ตำบลแม่ตืน อำเภอลี่ มีเส้นเหมืองยาวจากบ้านแม่แดดถึงพื้นที่การเกษตรมากกว่า 3 กิโลเมตร โดยพื้นที่รับน้ำจากฝายนี้ก็ได้ชื่อว่า **ทุ่งแม่แดด** มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 1,500-2,000 ไร่

"พ่อสามเป็นก้าในการสร้างฝาย พ่อสามเข้าใจชุด รู้วิธีสร้าง เป็นจะมีหลอดน้ำของเป็นหลอดหนึ่ง เอากล่องส่องพ่อ นำหมูเขาไปชุดเหมืองแบ่งฝาย พ่อชุดฝายพ่อสามจะมีหลอดน้ำมาตั้งดูว่าระดับน้ำมันสูง-ต่ำอย่างไร"⁵⁸

หลังจากสร้างเหมืองฝายเสร็จแล้ว ชาวบ้านทุกคนก็มาตกลงกันแบ่งที่นา โดยชาวบ้านที่มาร่วมขุดจะได้ที่นาคนละฮ่อม (ฮ่อมหนึ่งประมาณ 2 ไร่กว่า) แต่พ่อสามคนที่เป็ก้าในการนำสร้าง ชาวบ้านยกที่นาให้มากกว่าคนอื่น คือ ประมาณ 8 ไร่ ภายหลังพ่อสามยังได้รับการเลือกจากชาวบ้านทั้งหลายให้ดำรงตำแหน่งเป็น แก่ฝาย หัวหน้าผู้ควบคุมระบบจัดการน้ำด้วย

พ่อสามเป็นแก่ฝายคนแรก และอยู่ในตำแหน่งแก่ฝายจนเสียชีวิตเมื่ออายุได้ราว 60 ปี หลังจากพ่อสามเสียชีวิตแล้ว ลูกพ่อสามชื่อ พ่อพาย ก็รับช่วงต่อจากบิดา ซึ่งในขณะที่พ่อสามและพ่อพายมีชีวิตอยู่ ชาวบ้านได้ยกผลประโยชน์ให้พ่อสาม ไม่ต้องไปทำงานเหมืองฝาย เช่น งานตีฝาย งานล่องเหมือง และไม่ต้องนำหลักไม้ไปตีฝายด้วย เรียกว่า *ทำนากินเปล่า* แต่ที่จริงแล้ว พ่อสามก็คงทำงานหนักยิ่งกว่าชาวบ้าน คือ เป็นหัวหน้าควบคุม

นอกจากนี้พ่อสามยังได้เป็นผู้วางระบบการจัดการน้ำ โดยมีการแบ่งน้ำให้ชาวนาทุกคนอย่างเท่าเทียมกัน ตามพื้นที่นาของแต่ละคน ชาวบ้านเล่าว่า "เป็นก็มาทำไม้เป็นรูเข้านา นาใครมากก็ได้น้ำมาก คนไหนหาน้อยก็ได้น้ำน้อยกว่า แต่เมื่อถึงเวลาตีฝายทุกคนต้องไปช่วยกันตีฝายหมด คนไหนที่มีนามากกว่าคนอื่นก็ต้องเอาไม้หลักไปมากกว่าคนหนึ่งประมาณ 500-600 เล่ม ถ้าถึงวันตีฝาย บ้านแม่เทยนี่ไม่มีผู้ชายอยู่แล้ว เพราะทุกคนต้องไปช่วยกันตีฝาย"

เมื่อชาวบ้านแม่ทยได้ทำน่าน้ำเหมือง ก็ทำให้ได้ผลผลิตข้าวมากกว่าเดิม ชาวบ้านไม่ต้องอดอยากเหมือนแต่ก่อน นาลุ่มที่บุกเบิกใหม่ปลูกข้าว กระเทียม พริก ถั่วลิสง ยาสูบ โดยได้รับน้ำจากเหมืองแม่แตด ด้วยเหตุนี้ พ่อเผ่าผู้เดินทางมาจากสิบสองปันนามาตั้งถิ่นฐาน และเป็นผู้รวบรวมผู้คนมาชุดเหมืองฝาย จึงกลายเป็นประวัติศาสตร์ของชุมชนบ้านแม่ทย และเป็นผู้สร้างภูมิทัศน์ในความหมายใหม่ให้แก่พื้นที่โล่งแม่ทย เปลี่ยนชาวบ้านที่ทำไร่บนดอยให้เป็นชาวนาได้สำเร็จ⁵⁹

ลูกสะใภ้พ่อสาม ปัจจุบัน
ยังคงอาศัยอยู่ที่บ้านแม่ทย

4 เหมืองฝาย : ความหลากหลายของระบบจัดการน้ำ

“น้ำ” เป็นทรัพยากรที่สำคัญ เป็นวัตถุดิบที่ป้อนเข้าสู่ผืนดิน แปรแผ่นดินให้กลายเป็นพื้นที่ทำการผลิต เพาะปลูกพืชพันธุ์ธัญญาหารต่างๆ “น้ำ” มาจากฟ้า มีอยู่ในห้วย ในสายน้ำลำธาร หรือในบ่อที่ขุดลึก ลงไป การนำน้ำมาใช้ให้เป็นประโยชน์เป็นเทคโนโลยีที่สำคัญ และผู้ครอบครองเทคโนโลยีนี้ ก็อาจสร้าง ผลผลิตที่เกินพอสำหรับชุมชน และสามารถใช้ส่วนที่เกินนั้นเป็นทุน หันไปพัฒนาศิลปะและเทคโนโลยีด้าน อื่น หรือแม้แต่กำลังทหารและอาวุธได้

การนำน้ำมาใช้ประโยชน์ ไม่ใช่เรื่องตรงไปตรงมาเสียทีเดียว การจัดการน้ำบนแอ่งที่ราบระหว่าง เขาต้นน้ำ ต่างกับการจัดการน้ำบนที่ราบลุ่มปากแม่น้ำ ผู้คนบนที่ราบในแอ่งเชิงใหม่-ลำพูน ส่วนใหญ่ ไม่ได้ใช้น้ำจากสายน้ำที่ไหลอยู่กันแอ่ง (เพราะระดับน้ำในสายน้ำนั้น อยู่ต่ำกว่าผืนดินที่อาศัยเพาะปลูก) แต่ใช้วิธีการที่เรียกว่า “ทำฝาย” และผันน้ำจากบนต้นน้ำที่สูง สร้างทางน้ำที่เรียกว่า “เหมือง” บังคับ น้ำให้ลดเลาะจากที่สูงลงสู่ที่ต่ำ ผ่านผืนดินที่ต้องการใช้น้ำ น้ำนั้นจึงนับว่าเป็นประโยชน์ได้

เหมืองฝายเป็นระบบย่อยระบบหนึ่งอยู่ในระบบใหญ่ของสังคมชุมชน เหมืองฝายเป็นกลไกที่ สำคัญของการผลิต บทบาทที่เหมืองฝายมีอยู่ก็คือ ทำหน้าที่จัดการน้ำ หน่วยที่ประกอบกันขึ้นเป็น ระบบเหมืองฝายได้แก่ ขาวนาผู้ต้องการใช้น้ำสำหรับพื้นที่การเพาะปลูกที่อยู่ใกล้เคียงกับแม่น้ำสายใด

สายหนึ่ง พอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ได้ สิ่งที่ระบบเหมืองฝายผลิตก็คือ สร้างเส้นทางหรือลำเหมือง การที่จะสร้างลำเหมือง แด่ ต้าง และอื่นๆ ที่เกี่ยวกับระบบนี้ ย่อมต้องมีความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของพื้นที่เส้นทางน้ำ การไหลของน้ำ วิธีที่จะหยุดน้ำ กัก ชะลอน้ำ ระบายน้ำออกทิ้ง จะต้องมียุติปฏิบัติที่เกิดขึ้นในท่ามกลางระบบจัดการเหล่านี้ กล่าวคือ ต้องสร้างกฎระเบียบข้อตกลง มีการใช้แรงงาน มีการตรวจตราลำเหมือง มีข้อตกลงเกี่ยวกับวิธีการและผลประโยชน์ที่จะได้จากการใช้น้ำในลำเหมืองนั้น ผลประโยชน์ของน้ำ เป็นสิ่งสำคัญที่ทำให้มวลสมาชิกมาโยงยึดกัน กฎระเบียบต่างๆ ทั้งหลายที่เหมืองฝายคิดค้นขึ้นมา ช่วยทำให้การโยงยึดกันแข็งแรงขึ้น เพราะการมีกฎระเบียบช่วยให้เกิดประสิทธิภาพ ทำให้ผลประโยชน์คือการใช้ประโยชน์จากน้ำชัดเจนขึ้น ทำให้ทุกคนลดความแตกต่าง หรือความเป็นปัจเจกของตัวเองลง ยอมอยู่ภายใต้กฎหรือเงื่อนไขร่วม เพื่อขับเคลื่อนพลังการผลิตของเขตเศรษฐกิจทั้งหลายร่วมกัน นอกจากนี้ ยังมีการใช้ความเชื่อ มีประเพณีและพิธีกรรมช่วยสำหรับการโยงยึดเหล่านั้น ทำให้เกิดพลังขับเคลื่อน พิธีกรรมทำให้เกิดความรู้สึกถึงพลังร่วม คือทำให้เกิดตัวตนที่ร่วมกันในอีกมิติหนึ่ง ทำให้เกิดเป็นสำนึกว่า ความสำเร็จของระบบเหมืองฝายมาจากพลังร่วมทั้งทางกายภาพและจิตวิญญาณ

4

เหมืองฝาย : ความหลากหลายของระบบจัดการน้ำ

เหมืองฝายเป็นระบบย่อยระบบหนึ่ง อยู่ในระบบใหญ่ของสังคมชุมชน เหมืองฝายเป็นกลไกที่สำคัญของการผลิต บทบาทที่เหมืองฝายมีอยู่ก็คือ ทำหน้าที่จัดการน้ำ หน่วยที่ประกอบกันขึ้นเป็นระบบเหมืองฝายได้แก่ ขาวนาผู้ต้องการใช้น้ำสำหรับพื้นที่การเพาะปลูกที่อยู่ใกล้เคียงกับแม่น้ำสายใดสายหนึ่ง พอที่จะนําน้ำมาใช้ประโยชน์ได้ สิ่งที่ระบบเหมืองฝายผลิตก็คือ สร้างเส้นทางหรือลำเหมือง การที่จะสร้างลำเหมือง แด่ ต้าง และอื่นๆ ที่เกี่ยวกับระบบนี้ ย่อมต้องมีความรู้เกี่ยวกับภูมิศาสตร์ของพื้นที่เส้นทางน้ำ การไหลของน้ำ วิธีที่จะหยุดน้ำ กัก ชะลอน้ำ ระบายน้ำออกทิ้ง จะต้องมียุติปฏิบัติที่เกิดขึ้นในท่ามกลางระบบจัดการเหล่านี้ กล่าวคือ ต้องสร้างกฎระเบียบข้อตกลง มีการใช้แรงงาน มีการตรวจจตรลำเหมือง มีข้อตกลงเกี่ยวกับวิธีการและผลประโยชน์ที่จะได้จากการใช้น้ำในลำเหมืองนั้น ผลประโยชน์ของน้ำก็คือสิ่งที่ทำให้มวลสมาชิกมาโยงยึดกัน กฎระเบียบต่างๆ ทั้งหมดที่เหมืองฝายคิดค้นขึ้นมา ช่วยทำให้การโยงยึดกันแข็งแรงขึ้น เพราะการมีกฎระเบียบช่วยให้เกิดประสิทธิภาพ ทำให้

ผลประโยชน์คือการใช้ประโยชน์จากน้ำชัดเจนขึ้น ทำให้ทุกคนลดความแตกต่าง หรือความ เป็นปัจเจก ของตัวเองลงยอมอยู่ภายใต้กฎหรือเงื่อนไขร่วมเพื่อขับเคลื่อนพลังการผลิตของเขตเศรษฐกิจทั้งหลายร่วมกัน นอกจากนี้ ยังมีการใช้ความเชื่อ มีประเพณีและพิธีกรรมช่วยสำหรับการโยกย้ายเหล่านั้น ทำให้เกิดพลังขับเคลื่อน พิธีกรรมทำให้เกิดความรู้สึกถึงพลังร่วม คือทำให้เกิดตัวตนที่ร่วมกันในอีกมิติหนึ่ง ทำให้เกิด เป็นสำนึกว่า ความสำเร็จของระบบเมืองฝาย มาจากพลังร่วมทั้งทางกายภาพและจิตวิญญาณ

เมืองฝายเป็นระบบที่มีขนาดใหญ่ จำนวนพื้นที่โยกย้ายร่วมกันตั้งแต่หลักสิบ จนถึงหลักพันครัวเรือน เป็นระบบที่ใหญ่มาก ถ้าวัดพื้นที่ที่ได้ประโยชน์จากเมือง ก็ตั้งแต่ระบบละหลายสิบไร่ถึงหลายหมื่นไร่ การจัดการระบบที่ใหญ่เช่นนี้ หมายถึงการจัดการความสัมพันธ์ในการโยกย้ายนั้นต้องมีประสิทธิภาพ จึงมีการจัดองค์กรคือ จำแนกหน้าที่ความรับผิดชอบ แบ่งงานกันทำ รวมทั้งสร้างกฎระเบียบที่ควบคุมคน ซึ่งเป็นหน่วยขององค์กรหรือสมาชิกเมืองฝาย

ในระดับสังคมชุมชน เมืองฝายเป็นระบบที่ครอบคลุมพื้นที่การผลิตของหมู่บ้าน เป็นองค์กรที่จัดการระบบ เชื่อมโยงหลายระบบชุมชนหมู่บ้านเข้าด้วยกัน โดยที่หมู่บ้านก็เป็นระบบสังคมชุมชนหนึ่ง ซึ่งมีพลวัตของตนเอง พลวัตของเมืองฝายจึงขึ้นอยู่กับพลวัตของหมู่บ้าน การโยกย้ายของเมืองฝายแม้จะชัดเจน แข็งแรง มีแรงยึดที่สูงในแง่ที่ผูกพันกับผลประโยชน์เรื่องน้ำ แต่ก็มีความอ่อนไหวในการโยกย้ายระหว่างหน่วยหมู่บ้านอยู่บ้าง ในแง่ที่หมู่บ้านเป็นระบบเอกเทศ มีผลประโยชน์ของหมู่บ้านเอง และมีอำนาจต่อรอง แต่สุดท้าย ระบบเมืองฝายก็ค้นพบวิธีบริหารหน่วยเชิงซ้อนได้สำเร็จ

ทุ่งเมืองหลวง

ห้วยอมแฮด อ.อมก๋อย จ.เชียงใหม่

ห้วยสาขาของน้ำแม่ตื่น ห้วยสายนี้มีฝายที่ส่งน้ำเข้าหล่อเลี้ยงพื้นที่การเกษตรของอมก๋อย 6 ฝาย พื้นที่รับน้ำตั้งแต่เชิงเขาถึงที่ราบริมแม่น้ำ

1. เมืองฝายอมก๋อย

พื้นที่ส่วนใหญ่ของอมก๋อยเป็นภูเขา ที่ราบมีน้อยมาก ชาวบ้านที่อาศัยอยู่มีทั้งคนเมืองที่ตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำแม่ตื่น ชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง ม้ง และมูเซอร์ ส่วนใหญ่อาศัยอยู่บนพื้นที่ภูเขาทางออกไปจากตัวอำเภอ ชาวเขาส่วนใหญ่ นิยมทำการเกษตรแบบถาดและเผา ไม่มีการจัดการระบบน้ำแบบเหมืองฝาย ส่วนใหญ่อาศัยน้ำฝนในการปลูกข้าวไร่ เป็นการผลิตตามฤดูกาล หรือหากเป็นการผลิตนอกฤดูฝน นิยมใช้ระบบประปาภูเขาผันน้ำจากตาน้ำผ่านท่อพีวีซีมายังพื้นที่การเกษตร และปล่อยน้ำด้วยระบบสปริงเกอร์

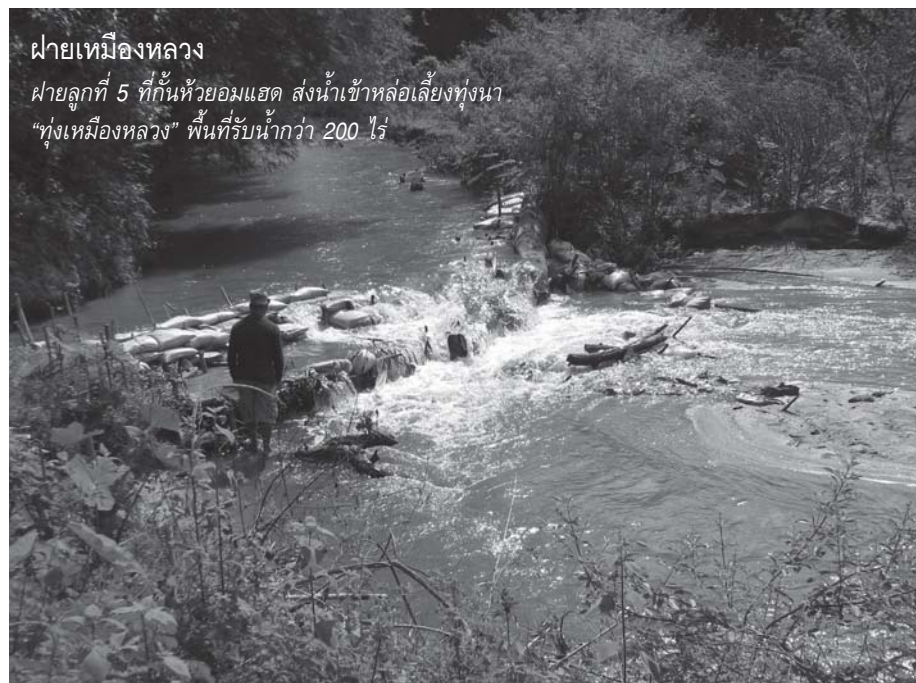
พื้นที่การเกษตรสำคัญของอมก๋อยที่นับว่าเป็นอู่ข้าวอู่น้ำของชาวบ้าน ที่สำคัญคือ

“ทุ่งเหมืองหลวง” เป็นนาข้าวพื้นที่ใหญ่ที่สุดในเขตอำเภออมก๋อย ได้รับน้ำที่ส่งมาจาก “ฝายเหมืองหลวง” ฝายใหญ่ที่สุดที่กั้นห้วยอมแฮด ห้วยสาขาของน้ำแม่ตื่น ทุ่งเหมืองหลวงมีพื้นที่รับน้ำกว่า 200 ไร่ เป็นนาที่ราบริมน้ำแม่ตื่นฝั่งตะวันตก อยู่ใกล้กับบ้านหลวง ต.ยางเปียง อ.อมก๋อย มีชาวบ้านปลูกเหมืองทั้งหมด 89 คน

“ทุ่งเหมืองดอย” เป็นนาข้าวที่อยู่ฝั่งเดียวกับโด่งเหมืองหลวง แต่ที่นาส่วนใหญ่จะอยู่บนที่เนินเขา สูงขึ้นไปจากนาทุ่งเหมืองหลวง ส่วนใหญ่เป็นที่นาเชิงเขาที่เรียกว่า “นาหล่นปีบ” ชาวบ้านได้สร้างฝายขึ้นมาใหม่ โดยกั้นลำห้วยอมแฮด แล้วขุดลำเหมือง ส่งน้ำมายังทุ่งเหมืองดอย

“ทุ่งเหมืองดง” เป็นนาข้าวที่อยู่ทางฝั่งตะวันออกของแม่น้ำแม่ตื่น ได้รับน้ำจาก “ฝายเหมืองดง” กั้นห้วยแม่ต๋อม ห้วยสาขาของน้ำแม่ตื่นเช่นกัน ทุ่งเหมืองดง มีพื้นที่รับน้ำประมาณ 200 ไร่ มีลูกเหมืองประมาณ 100 คน

นอกจากพื้นที่การเกษตรสำคัญทั้งสามแห่งดังกล่าวมาแล้ว อมก๋อยยังมีพื้นที่การเกษตรขนาดเล็กที่กระจายตัวอยู่ตามที่ราบเชิงเขา รวมถึงที่ราบริมลำห้วยสาขาอื่นๆ เช่น พื้นที่การเกษตรในต.นาเกียน ต.สบโขง ต.ยางเปียง เป็นต้น

การแบ่งน้ำให้ยุติธรรม

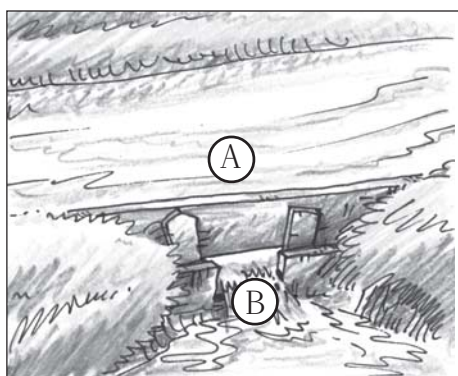
วิธีการแบ่งน้ำ คือ ชาวนาทุกคนจะได้รับน้ำที่ไหลเข้านาคนละ 1 ด้า ดังในภาพ น้ำที่ทดขึ้นมาจากฝายไหลเข้ามาตามลำเหมือง หัวหน้าผู้ดูแลระบบเหมืองฝาย (แก่งฝาย) จะะทางให้น้ำไหลเข้าสู่ของชาวนา ขอให้สังเกตว่า มีท่อนไม้ขวางอยู่ ณ ทางน้ำไหลเข้า เรียกว่า “ปากเหมือง” (A) ณ ปากเหมือง แก่งฝายใช้มีดผ่าท่อนไม้ออกเป็นช่อง เพื่อกำหนดปริมาณน้ำที่ต้องการให้ไหลเข้า เรียกว่า “ด้า” (B)

แก่งฝายใช้ไม้วัดระดับความลึกของปากเหมือง

ชาวนาอธิบายว่า 1 ด้า = ความยาวของกลองไม้ขีดไฟ หรือประมาณ 4 นิ้วโปงเรียงกัน (8 ซม.) ดังนั้น “ด้าหนึ่ง” จะกว้างเท่าใดขึ้นอยู่กับจำนวนผู้ใช้น้ำ เช่น ผู้ใช้น้ำ 5 ราย ได้น้ำ 5 ด้า ดังนั้น ปากเหมืองก็จะกว้างเท่ากับ 20 นิ้วโปง คือ 40 ซม.

เพื่อให้แน่ใจว่าการแบ่งน้ำนี้ยุติธรรมจริงๆ แก่งฝายจะใช้ไม้หยั่งวัดระดับความลึกของปากเหมือง ถ้าปากเหมืองลึกมาก น้ำก็อาจไหลเข้านาผืนนั้นมาก ซึ่งไม่ยุติธรรม ในกรณีนี้ แก่งฝายจะยกระดับท่อนไม้ขึ้น แล้วแก้ไขระดับพื้นของปากเหมืองให้สูงขึ้น

A = ปากเหมือง
B = ด้า

รายชื่อฝายจากห้วยอมแฮด

ชื่อฝาย	พื้นที่รับน้ำ
1. ฝายป่าดง	ทุ่งห้วยขมุ
2. ฝายเหมืองดอย	ทุ่งเหมืองดอย
3. ฝายเหมืองครูถวัลย์	ทุ่งครูถวัลย์
4. ฝายทุ่งบะหินหลวง	ทุ่งบะหินหลวง
5. ฝายเหมืองหลวง	ทุ่งเหมืองหลวง
6. ฝายยาง	ทุ่งสบอมแฮด

การแบ่งน้ำ

“บ้านเรานี้มีฝ่ายที่เข้ามาในนา 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายเหมืองหลวง และ ฝ่ายเหมืองดอย กันน้ำมาจากห้วยอมแฮด ฝ่ายเหมืองดอยจะเข้าทุ่งเหมืองดอย ฝ่ายเหมืองหลวงก็เข้านาทุ่งเหมืองหลวง ฝ่ายเหมืองหลวงนี้ตอนนี้เป็นคนกรีดพังไปแล้ว เพราะน้ำหลากเมื่อปี 49 ตอนนั้นชาวบ้านต้องทำฝ่ายชั่วคราว เอากระสอบทรายไปกั้นน้ำให้พอเข้าเหมือง ต้องทำใหม่ทุกปีเพราะน้ำพัดพังไปหมด ตัวฝ่ายตั้งอยู่ทางเหนือ

ฝ่ายเรานี้มีลูกเหมืองทั้งหมด 89 คน สมัยก่อนมีมากกว่านี้ ถึงบ้านโป่ง บ้านดอย แต่ว่าน้ำไม่ถึงจึงเหลือแค่นี้ ลูกเหมืองเป็นคนบ้านหลวง บ้านดง บ้านหลิม ส่วนใหญ่เป็นคนเมือง แต่ทางบ้านดอยเป็นคนกระเหรี่ยงมาทำมาก เหมืองนี้มี “ลำนน้ำ” 2 คน เป็นผู้หญิงคนหนึ่งอยู่บ้านดอย ลูกเหมืองทางนั้นบอกมาว่าให้เป็นเพราะเป็นคนพูดได้ เป็นคนทำงานดี ดีกว่าผู้ชายอีก ฝ่ายใหญ่มี 2 ฝ่าย ฝ่ายเหมืองหลวงกับเหมืองดอย น้ำแม่ต้นก็มีฝ่าย แต่กินทางบ้านยาง น้ำมาไม่ถึงบ้านเรา ห้วยแม่หละมีดก็มีฝ่ายแต่กินทางบ้านอมก๋อย ลำเหมืองนี้ยาว 5-6 กิโลเมตร มีมาหลายชั่วคนแล้ว ปีนี้เราทำฝ่ายแล้ว 3 ครั้ง อบต.เอากระสอบมาให้ ลูกเหมืองไปช่วยกันตีฝ่าย ชาติไปปรับวันละ 140 บาท

เวลาแบ่งน้ำเราแบ่งน้ำคนละ 1 ต้า (1 ต้า = 1 ตลับไม้ขีดไฟ) หรือน้ำไปงเรียงกัน 4 นิ้ว เวลานั้นก็ไม่ต้องแบ่งอย่างเช่นปีนี้ไม่ต้องแบ่ง บางทีเราก็กินน้ำแผ่นเจาะรูขนาดเท่ากับ 1 กล่องไม้ขีดไฟให้ไหลเข้ามา

เหมืองของเราไม่มีการเก็บค่าน้ำ แต่มีการปรับ ถ้าไม่ไปทำงานเหมืองฝ่าย ต้องชื้อน้ำต้าละ 2,000 บาท แก่ฝ่ายได้ค่าตอบแทนจากเงินที่เก็บจากการขาดทำงานของลูกเหมือง แบ่งกับลำน 2 คน แต่ละปีก็ได้ไม่เท่ากัน แบ่งเป็น 3 ส่วน เอาเข้ากองกลาง 1 ส่วน ให้แก่ฝ่าย 1 ส่วน ลำน 1 ส่วน ปีนี้บ้านเรามีคนชื้อน้ำ 2 คน

ทุ่งเหมืองหลวงมีพื้นที่รับน้ำประมาณ 200 กว่า ไร่ นาทุ่งเหมืองหลวงนี้จะใหญ่กว่าทุ่งอื่น เพราะนามีมาตามห้วยเลาะมาตามลำเหมือง ส่วนบ้านเรานี้ปลูกข้าวได้ครั้งเดียวช่วงปลายเดือนกรกฎาคม ช่วงสิงหาก็หมดแล้ว เสร็จแล้วก็ปลูกพริก ปลูกถั่ว ต้องสูบน้ำจากห้วยแม่ต้อมขึ้นมา แก่ฝ่ายไม่ได้ค่าตอบแทน แต่ได้น้ำฟรี 2 ต้า สามารถเอาน้ำนี้ไปขายให้ลูกเหมืองที่ไม่ไปทำงานเหมืองฝ่าย ส่วนลำนน้ำได้อีกคนละ 1 ต้า

เหมืองนี้จะมีปัญหาเรื่องเอาชีเหมืองเพราะใช้เวลา 5-7 วัน เพราะเหมืองอยู่ไกล ถึงเวลาหย่าก็ขึ้นเยอะก็ต้องล่องเหมืองกัน ถ้าคนไปเยอะก็เร็ว”

สัมภาษณ์ : นายฟ้าคำรณ ขัดก้า แก่ฝ่ายเหมืองหลวง
วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ.2552

“นาหล่นปีบ” ก็ใช้ระบบเหมืองฝาย

“นาหล่นปีบ” เป็นคำเมือง ภาษาไทยเรียกว่า “นาขั้นบันได” เป็นพื้นที่การเกษตรที่พบเห็นได้ทั่วไปในพื้นที่สูง เกิดจากการปรับสภาพหน้าดินเชิงเขาให้เป็นที่ราบขนาดเล็ก ลาดเทลงตามระดับความสูง เรียงซ้อนเหลื่อมกันจากสูงลงต่ำเป็นขั้นบันได ในอมก๋อยมีนาข้าวลักษณะนี้กระจายอยู่ในพื้นที่ภูเขา และแทบไม่น่าเชื่อว่านาหล่นปีบที่อยู่บนยอดเขาเหล่านี้ กลับมีระบบการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย มีการสร้างฝาย ลำเหมืองหลวง ลำเหมืองย่อย (เหมืองย่อยสำหรับส่งน้ำเข้านา) มีแก่งฝายเป็นผู้ดูแลระบบอย่างเป็นขั้นเป็นตอนตัวฝายตั้งอยู่บนภูเขาสูงกว่าพื้นที่รับน้ำลำเหมืองนั้นทอดตัวอยู่ริมลำห้วยแม่แฮด บางช่วงขุดผ่านสันเขา ช่วงที่ลำเหมืองผ่านสันเขานี้เอง ชาวบ้านจัดการปรับพื้นที่ป่าบริเวณนั้นเป็นที่นาหล่นปีบส่งน้ำจากลำเหมืองไปเลี้ยง เพื่อให้สามารถปลูกข้าวได้ นาข้าวจึงถูกสร้างขึ้นมาเรียงซ้อนกันไปเป็นขั้นๆ และรับน้ำจากลำเหมืองที่ไหลอยู่ด้านบน น้ำที่ไหลจากนาแต่ละขั้นบันได จะไหลลง “บันได” ขั้นต่อไปโดยอาศัยช่องทางน้ำไหลที่เจาะเอาไว้ เตรียมส่งน้ำจากขั้นบนลงชั้นล่าง เรียกระบบจัดการน้ำแบบนี้ว่า “น้ำฮั่ว”

ระบบน้ำฮั่ว

การปล่อยน้ำในระบบน้ำฮั่วไม่ใช่เพียงการปล่อยน้ำจากที่สูงลงที่ต่ำเท่านั้น ต้องมีการจัดการให้น้ำเพียงพอสำหรับที่นาที่อยู่บน “บันได” ด้านบนและด้านล่างระบบการจัดการ (ปล่อย) น้ำนี้เรียกว่า “ระบบน้ำฮั่ว” การปล่อยน้ำฮั่วต้องวัดปริมาณน้ำของนาข้าวด้านบนให้อยู่ในระดับที่เพียงพอสำหรับการเจริญเติบโตของข้าว แล้วจึงเจาะช่องระบายน้ำริมคันนาให้อยู่ในระดับที่ต้องการ เพื่อปล่อยน้ำที่เกินระดับลงสู่ด้านล่าง บางแห่งใช้ไม้ไผ่ขนาดใหญ่สวมเป็นท่อระบายน้ำ บางแห่งใช้ท่อพีวีซีเพื่อป้องกันน้ำเซาะคันนา

“น้ำฮั่ว” จะไหลผ่านที่นาแต่ละขั้นบันไดจนถึงล่างสุด แล้วปล่อยน้ำส่วนเกินทิ้งลงไปในลำเหมืองที่ขุดเตรียมไว้สำหรับรับน้ำส่วนเกิน เพื่อนำไปใช้ในนาที่อื่นต่อไป หรือปล่อยทิ้งลงสู่แม่น้ำ

คำว่า “ฮั่ว” จึงหมายถึง การฮั่วของน้ำระหว่างแต่ละขั้นบันได (ปัจจุบันนี้ คำว่า “ฮั่ว” ใช้ในความหมายของการสมยอมกัน หรือร่วมกันกระทำการในคำอื่น ๆ)

สิ่งสำคัญประการหนึ่งที่ต้องคำนึงถึง คือ ระยะเวลาในการปลูกข้าวในนาแต่ละช่วง ต้องมีความสัมพันธ์กัน เพราะเกี่ยวเนื่องกับการจัดการน้ำทั้งระบบ ข้าวที่ปลูกต้องมีอายุไล่เลี่ยกัน เพื่อให้สามารถส่งน้ำเข้าได้พร้อมกัน ดังนั้น จึงต้องหว่านกล้าข้าวพร้อมกัน ปลูกข้าวพร้อมกัน ข้าวที่ปลูกจะโตขึ้นพร้อมกัน และสามารถเกี่ยวเกี่ยวได้พร้อมๆ กัน การบังคับน้ำทำดังนี้ คือ แก่ฝ่ายจะเป็นผู้ดูแลปล่อยน้ำให้ไหลเข้าไปในนาอย่างสม่ำเสมอ น้ำที่ไหลจากนาขั้นบันไดด้านบนจะไหลลงสู่พื้นที่ด้านล่างไปเรื่อยๆ แม้จะเป็นคนละเจ้าของกัน นาที่อยู่ด้านล่างก็ต้องรับน้ำจากนาที่อยู่ด้านบนโดยไม่มีเงื่อนไข แต่น้ำที่ไหลลงไ้ไปนี้ถือว่าเป็นน้ำส่วนเกินของระบบ เพราะนาหลักันบับแต่ละเจ้าของมี “ลำเหมืองย่อย” แยกกัน แบ่งน้ำตามจำนวน “ดำ” ของตัวเองที่มีอยู่ เพราะฉะนั้นแม่น้ำที่อยู่ด้านล่างจะได้รับน้ำส่วนเกินของนาที่อยู่ด้านบนแล้ว ก็ยังต้องไปทำงานเหมืองฝ่ายเช่นเดียวกับเจ้าของนาที่อยู่ด้านบน พอข้าวเริ่มแก่พร้อมที่จะเกี่ยว แก่ฝ่ายก็จะปิดประตูเหมืองให้น้ำในลำเหมืองทุกจุดแห้ง และเกี่ยวเกี่ยวพร้อมกัน

น้ำฮั่ว

น้ำที่ปล่อยจากนาด้านบนที่สูงกว่าลงเป็นลำดับจนถึงนาแปลงสุดท้ายแล้วระบายออกสู่ลำเหมืองไปใช้ในพื้นที่อื่น หรือปล่อยทิ้งลงแม่น้ำ

2. เมืองฟายเมืองฮอด

ก่อนที่จะสร้างเขื่อนภูมิพล ฮอดเคยเป็นเมืองบนที่ราบริมน้ำปิง มีความอุดมสมบูรณ์ แต่หลังจากน้ำท่วมครั้งใหญ่ เนื่องจากการสร้างเขื่อนภูมิพลในพ.ศ.2507 ที่นาของเมืองฮอดส่วนใหญ่ก็ถูกน้ำท่วม ชาวบ้านเมืองฮอดต้องอพยพขึ้นไปอยู่ที่สูงอีกส่วนหนึ่งอพยพเข้าไปอยู่ในพื้นที่นิคมสร้างตนเองเขื่อนภูมิพล พื้นที่การผลิตของชาวฮอดในเวลาต่อมา อาจแบ่งออกเป็น 3 เขต คือ 1) เขตที่ชาวบ้านอาศัยทะเลสาบดอยเต่าหาปลา 2) เขตที่สูง ซึ่งขาดแคลนน้ำ และ 3) เขตพื้นที่ตอนเหนือของไหล่ เขตนี้อยู่ติดกับน้ำแม่แจ่ม คือ ที่ราบริมน้ำแม่แจ่ม และที่ราบเล็กๆ ในหุบเขา ซึ่งใช้น้ำจากลำห้วย

บนที่ราบริมน้ำแม่แจ่มดังกล่าว ชาวฮอดได้ใช้ไปเพื่อการทำนา โดยจัดการน้ำด้วยระบบเหมืองฝาย มีฝายเพียงลูกเดียว คือ “ฝายเหมืองหลวง” หรือ “ฝายลุ่มน้ำแจ่ม” ส่วนฝายที่กระจายอยู่ตามลำห้วยนั้นเป็นฝายเล็กๆ มีลูกเหมืองรับน้ำจำนวนน้อย เช่น 10, 20, 30 ราย เป็นต้น

“ฝายเหมืองหลวง” เป็นฝายที่กั้นลำน้ำแม่แจ่ม แควของแม่น้ำปิง ลำน้ำแม่แจ่มมีต้นกำเนิดอยู่ในเขตอำเภอสะเมิง ไหลผ่านอำเภอแม่แจ่ม ลัดเลาะมาบรรจบกับแม่น้ำปิงที่บริเวณ “สบแจ่ม” รอยต่อระหว่างอำเภอฮอดกับอำเภोजอมทอง ก่อนไหลลงสู่แม่น้ำปิง ฝายเหมืองหลวงได้ถูกสร้างขึ้นขางลำน้ำนี้

พื้นที่รับน้ำของฝายเหมืองหลวง

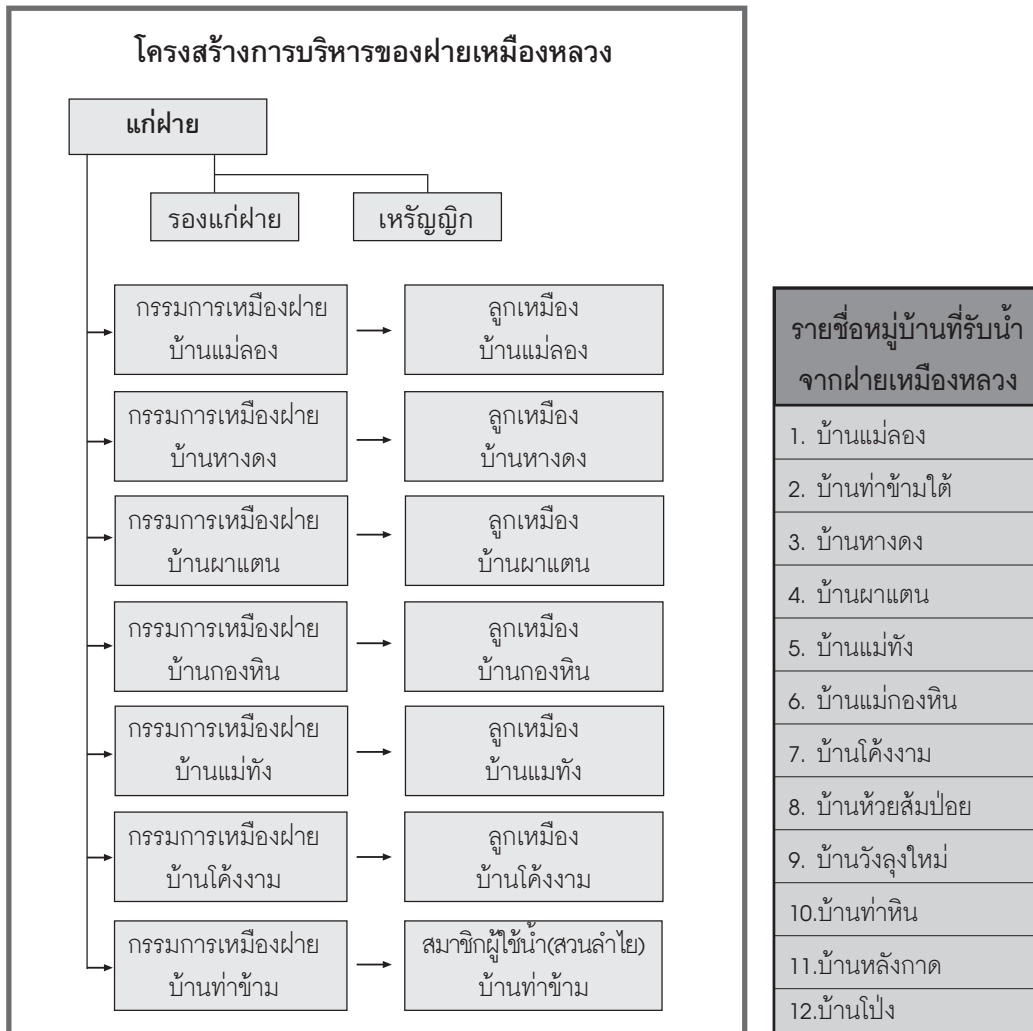
มีพื้นที่รับน้ำมากกว่า 3,000 ไร่ ครอบคลุมพื้นที่ 12 หมู่บ้าน ส่วนใหญ่นิยมทำนาข้าว

พื้นที่รับน้ำ
1. นาหนองผักกูด
2. นาตงกองหิน
3. นาบวกงูเหลื่อม
4. นาหนองแบน
5. นาหนองผา
6. นาแม่จ่อม
สวนลำไย 50,000 ต้น
รวม 3,737 ไร่

ตารางแสดงรายชื่อเหมืองฝาย ในเขตอำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่

ชื่อฝาย	เส้นเหมือง	จำนวนผู้ใช้น้ำ	พื้นที่รับน้ำ	ค่าน้ำ
ฝายหลวง	เหมืองตง, เหมืองกลาง,	3 หมู่บ้าน	3,737 ไร่ (นา+สวน)	ลำไย 5 บาท/ตันปี นา 1 ตัง (12 ไร่) ต้องไปล่อเหมือง 8 วัน
	เหมืองหางตง, เหมืองง่า,	3 หมู่บ้าน		
	เหมืองหนองฝักกุด, เหมือง นาปูน, เหมืองแม่จอม, เหมืองนาข้าวนก	5 หมู่บ้าน		
ฝายเหมืองสี่ประมง	เหมืองสี่ประมง	22 คน	300 ไร่	-
ฝายปายี	เหมืองปายี	6 คน	20 ไร่	-
ฝายกลุ่มชาวนา	เหมืองนาเลย	100 คน	ไม่มีการใช้	15 เบียด/ปี
	เหมืองนาหนองหอย			
	เหมืองนาเด่นสระเรียม			
	เหมืองนาหนองมะเเีย			
ฝายเดินมะม่วน	-	18 คน	20-25 ไร่	-
ฝายทุ่งนาห้วย	-	2 คน	3 ไร่	-
ฝายนาพร้าว	-	18 คน	30-40 ไร่	-
ฝายนาบอน	-	20 คน	10-15 ไร่	-
ฝายนาบอนใต้	-	5 คน	10 ไร่	-
ฝายนาคาว	-	70 คน	100 ไร่	-
ฝายนาล้อง	-	3 คน	12 ไร่	-

ชื่อฝ่าย	เส้นเหมือง	จำนวนผู้ใช้หน้า	ผู้รับหน้า	ค่าน้ำ
ฝ่ายนาผาต่อ	-	60 คน	100 ไร่	-
ฝ่ายนาเบ็ก	-	2 คน	4 ไร่	-
ฝ่ายนาผาต่อหลวง	-	10 คน	20 ไร่	-
ฝ่ายนาทราย	-	8 คน	10 ไร่	-
ฝ่ายนาต้า	-	14 คน	20 ไร่	-
ฝ่ายนาหกกั้ง	-	14 คน	25 ไร่	-
ฝ่ายนาหนอง	-	14 คน	20 ไร่	-
ฝ่ายนาหัวบ้าน	-	14 คน	30 ไร่	-
ฝ่ายนาแก	-	6 คน	10 ไร่	-
ฝ่ายนามะขามขี้เฒ่า	-	5 คน	10 ไร่	-
ฝ่ายนาฝ้ายดำ	-	20 คน	30-40 ไร่	-
ฝ่ายนาแพ	-	65 คน	100 ไร่	-
ฝ่ายนาแวง	-	15 คน	30 ไร่	-
ฝ่ายนาตึง	-	74 หลังคาเรือน	2 หมู่บ้าน	-
ฝ่ายนาคอเรือ	-	100 คน	4 หมู่บ้าน	-
ฝ่ายหลังท้อ	-	50-60 คน	1 หมู่บ้าน	-
ฝ่ายแม่จูด	-	100 คน	2 หมู่บ้าน	-

ฝ่ายแห่งนี้ไม่ปรากฏชัดเจนว่าสร้างขึ้นใน พ.ศ.ใด และใครเป็นผู้สร้าง แต่หากจะประมาณตามคำบอกเล่าของแควฝ่ายคนปัจจุบันแล้ว¹ ฝ่ายแห่งนี้ก็คงจะมีความเก่าแก่อ่อน้อยสามชั่วอายุคนขึ้นไป เดิมเป็นฝ่ายที่สร้างขึ้นด้วยไม้ มีเนื้อที่เท่ากับนาข้าว 4 ไร่ (1,600 ตารางเมตร) นับว่าเป็นฝ่ายที่มีขนาดใหญ่แห่งหนึ่ง สาเหตุที่ต้องสร้างให้มีขนาดใหญ่ เนื่องจากแม่น้ำแจ่มเป็นแม่น้ำที่มีกระแสน้ำไหลเชี่ยวและรุนแรงมาก โดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก จนกระทั่งเมื่อประมาณ 10 กว่าปีที่ผ่านมา รัฐบาลได้อนุมัติเงินงบประมาณให้สร้างฝายคอนกรีตแทนฝายไม้เดิม ปัจจุบันฝายเมืองหลวงมีพื้นที่รับน้ำประมาณ 3,737 ไร่ อยู่ใน 12 หมู่บ้านของตำบลทางดง

ฝ่ายแห่งนี้มี “ลูกเหมือง” ประมาณ 170 คน มี “ผู้ใช้น้ำ”² คือ เกษตรกรผู้ปลูกลำไย 2,059 คน ตอนเริ่มสร้างเหมืองฝ่ายมีลูกเหมืองประมาณ 300 คน แต่จำนวนลดลงเรื่อยๆ เพราะพื้นที่ทำนาบางส่วนด้านท้ายลำเหมืองบริเวณบ้านผาแต่นถูกน้ำท่วมจากการสร้างเขื่อนภูมิพล และลูกเหมืองบางส่วนเปลี่ยนพื้นที่ทำนาเป็นสวนลำไย และเปลี่ยนสถานะเป็นผู้ใช้น้ำที่จ่ายค่าใช้น้ำเป็นปี

นอกจากฝ่ายเหมืองหลวงมีการจัดการด้านโครงสร้างของ “ฝ่าย” และ “เหมือง” อย่างชัดเจนแล้ว ฝ่ายแห่งนี้มีระบบการบริหารงานที่โดดเด่น มีการวางแผนองค์กรอย่างเป็นสัดส่วน มีการแบ่งหน้าที่การบริหารงานอย่างชัดเจน

ภาระหน้าที่ของแก່ฝ่ายและกรรมการฝ่ายเหมืองหลวง นับว่าเป็นภาระหนัก โดยเฉพาะในฤดูน้ำหลาก เพราะฝ่ายเหมืองหลวงมีลำเหมืองทอดตัวยาวเลียบลำน้ำแม่แจ่ม เป็นระยะทางกว่า 3 กิโลเมตร ในฤดูน้ำหลาก กระแสน้ำที่ไหลรุนแรงทำให้ลำเหมืองเสียหายอยู่เสมอ แก່ฝ่ายจึงจำเป็นต้องดูแลอย่างใกล้ชิด และเมื่อพบปัญหาก็ต้องตัดสินใจในการแก้ปัญหาอย่างรวดเร็ว เพราะการตัดสินใจช้าเพียงนิดเดียว อาจสร้างความเสียหายกับนาข้าวได้ ส่วนในฤดูแล้งแก่งฝ่ายก็ต้องคอยดูแล จัดส่งน้ำให้ลูกเหมืองให้ทั่วถึงกัน เพื่อไม่ให้เกิดข้อพิพาทขึ้นได้

ด้วยภาระหน้าที่รับผิดชอบ แก่งฝ่ายและกรรมการ ฝ่ายเหมืองจึงได้รับค่าตอบแทนจากลูกเหมืองเป็นสิทธิในการใช้น้ำที่เรียกว่า “แรง” ปีละ 6 แรง คิดเป็นเงินเท่ากับ 24,000 บาท/ปี หรือเท่ากับข้าว 480 ตัน ส่วนใหญ่แล้วมักจะได้รับรวมกันทั้งเงินและข้าว

การแบ่งน้ำของฝ่ายเหมืองหลวงฮอด

วิธีการแบ่งน้ำของฝ่ายเหมืองหลวงฮอด มิได้แบ่งตามจำนวนลูกเหมืองเหมือนของเขตอมก๋อย เพราะฝ่ายฮอดใช้ระบบแบ่งน้ำ โดยพิจารณาตามจำนวนพื้นที่ที่ชาวนาถือครอง กล่าวคือ ที่นา 12 ไร่ จะได้รับน้ำ 1 ต้า ผู้ที่มีนายน้อย ต้องรวมกับผืนนาใกล้เคียงให้ได้ 12 ไร่ ถ้ารวมไม่ได้ เช่น มีที่นาเพียง 3 ไร่ ก็จะได้น้ำ 1 เลี้ยว (1 ต้า = 4 เลี้ยว)

แก่งฝ่าย

ทำหน้าที่ในการบริหารจัดการน้ำ โดยได้รับค่าตอบแทนเรียกว่า “แรง” แก่งฝ่ายส่วนใหญ่มีวาระการทำงาน 2-4 ปี แล้วจึงคัดเลือกแก่งฝ่ายคนใหม่